บทที่ 4

วิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรม และความหมายของพุทธเจดีย์

จากการศึกษาพระพุทธรูปลอยองค์ที่พบในพื้นที่ภาคอีสานจำนวนหนึ่ง ทั้งแบบที่สร้างด้วยสำริด ศิลาทราย ในอิริยาบถประทับนั่ง ประทับยืน และประทับนอน หรือไสยาสน์ ซึ่งองค์พระปฏิมาดังกล่าวต่างก็ได้รับอิทธิพลทั้งแนวความคิดและรูปแบบทางศิลปกรรมที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมอินเดีย โดยเฉพาะราชวงศ์ที่ปกครองอินเดียภาคใต้ในเวลานั้นคือราชวงศ์คุปตะ ซึ่งกำหนดเรียกรูปแบบทางศิลปะของสมัยนี้ว่าศิลปะคุปตะและต่อเนื่องมาถึงศิลปะแบบหลังคุปตะ* แต่กระนั้นก็ตามรูปแบบทางศิลปกรรมที่พบในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีอีสานก็มีการเปลี่ยนแปลงไปจากแม่แบบของอินเดียมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไป ตามเหตุและปัจจัย โดยคตินิยมบางประการในท้องถิ่นก็มีส่วนช่วยกำหนดรูปแบบทางศิลปกรรมด้วย เช่นท่าการประทับยืนแบบตริภังค์ในศิลปะคุปตะของอินเดียก็เปลี่ยนมาเป็นการประทับยืนแบบสมภังค์ในศิลปะแบบทวารวดี ซึ่งก็รวมถึงศิลปะแบบทวารวดีอีสานและในภูมิภาคอื่น ๆ ของไทยด้วย

พระพุทธรูปแบบศิลปะทวารวดี

วัฒนธรรมพุทธศาสนาที่มีต้นสายจากอินเดีย นอกไปจากแนวความคิด คติความเชื่อทางศาสนาแล้ว วัตถุทางวัฒนธรรม ที่เป็นผลงานศิลปกรรมรูปแบบต่าง ๆ ก็ได้ถูกนำเข้ามาในดินแดนแถบนี้ เช่นเดียวกับภาษาและตัวอักษรที่รับเข้ามาใช้บันทึกจดจารอ่านเขียน ศึกษาหลักธรรมต่าง ๆ ทางศาสนา รวมทั้งนำมาใช้ในคติและแนวความคิดทางการเมือง แรกเริ่มด้วยรูปแบบอักษรปัลลวะหรืออักษรคฤณห์ เขียนภาษาสันสกฤต คลี่คลายเป็นอักษรหลังปัลลวะ หรืออักษรอินเดียกลายเขียนเป็นภาษามอญ-เขมรโบราณ จนเกิดพัฒนาการคลี่คลายเป็นแบบฉบับของตนเอง

ลักษณะดังกล่าวนี้ก็เกิดขึ้นกับรูปแบบของศิลปกรรมที่เป็นพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดีด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะองค์พระปฏิมานั้น ในเบื้องต้นก็มีความใกล้ชิดกับแม่แบบที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย จนเกิดการพัฒนาคลี่คลายสู่ความเป็นลักษณะเฉพาะตัวขึ้นมาในแบบฉบับของตน (เริ่มมีความห่างไกลจากแม่แบบ) และมีความแตกต่างไปในถิ่นที่ต่าง ๆ ของแต่ละภูมิภาค นักวิชาการจึง

---

* คือศิลปะวกาฏกะ-จาลุกยะตะวันตก แต่ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศสกุลกำหนดเรียกศิลปะหลังคุปตะ (เชษฐ์ ติงสัญชลี, 2554, หน้า 26)

ใช้เรื่องวิวัฒนาการทางด้านรูปแบบศิลปะรวมทั้งปัจจัยเฉพาะภายในมาเป็นตัวกำหนดและแยกย่อยยุคสมัยของศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสามยุคด้วยกัน คือ

ยุคแรก รูปแบบงานศิลปกรรมจะมีความใกล้ชิดกับแม่แบบของศิลปะอินเดียที่ส่งอิทธิพลมายังดินแดนแถบนี้ ที่ยังรักษาแบบฉบับทั้งศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ ศิลปะหลังคุปตะ (ศิลปะ วกาฏกะ-จาลุกยะตะวันตกระยะแรก) ศิลปะปาละ รูปแบบของพระพุทธรูปนิยมสร้างประทับยืนในท่าตริภังค์ (การยืนเอียงสามส่วนทิ้งน้ำหนักลงที่ขาข้างใดข้างหนึ่ง) พระหัตถ์ทำท่าประทานพร (ดูคำอธิบายรายละเอียดในหัวข้อต่อไป) กำหนดช่วงเวลาไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 9-13 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 132)

ยุคที่สอง รูปแบบของศิลปกรรมได้คลี่คลายและพัฒนาการเป็นแนวทางของตัวเองมากขึ้น โดยมีความแตกต่างกับแม่แบบที่รับมาแต่แรกเริ่ม ตัวอย่างเช่นการนิยมประดิษฐ์พระพุทธรูปประทับยืนในท่าตริภังค์ตามแบบอย่างศิลปะอินเดีย ก็มีการปรับเปลี่ยนมาเป็นพระพุทธรูปประทับยืนแบบสมภังค์ หรือการนิยมพระพุทธรูปแสดงปางประทานพร ซึ่งในศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี คุปตะ หลังคุปตะ มีความนิยมพระพุทธรูปที่แสดงปางหรือมุทราดังกล่าว ศิลปะทวารวดีก็ปรับปรุงเป็นพระพุทธรูปแสดงวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์ เป็นต้น กำหนดช่วงเวลาไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 135)

ยุคที่สาม ยุคนี้งานศิลปกรรมมีความเป็นท้องถิ่นเฉพาะของตนเองสูง ทั้งรูปแบบและคตินิยมต่าง ๆ ที่สอดแทรกเข้ามา อาทิเช่นความนิยมสลักภาพประติมากรรมนูนสูงไว้ตามเพิงผาในพื้นที่ภาคอีสาน หรือการนิยมสร้างหลักหิน (เสมาหิน) ขนาดใหญ่ในภูมิภาคนี้เช่นเดียวกัน แต่ในภาคกลางกลับไม่นิยมกระทำในรูปแบบดังกล่าว และนิยมสร้างธรรมจักร กวางหมอบ พระพุทธรูปประทับเหนือสัตว์ผสมที่เรียกว่าพนัสบดี และลักษณะเช่นเดียวกันนี้ก็ไม่เป็นที่นิยมในภาคอีสาน ศิลปะทวารวดียุคที่สามนี้กำหนดช่วงเวลาไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 15-18 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, หน้า 144)

จากข้อสรุปดังกล่าว จึงทำให้รูปแบบของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีมีพัฒนาการและความคลี่คลายด้านรูปแบบแตกต่างกันออกไปตามพื้นที่หรือแหล่งต่าง ๆ ตามภูมิภาค หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่เป็นเชิงประจักษ์บ่งชี้ได้ดีอย่างหนึ่งก็คือพระพุทธรูป ไม่ว่าจะปรากฏเป็นพระพุทธรูปแบบลอยองค์ หรือพุทธเจดีย์แบบอื่น ๆ ทั้งพระพิมพ์ และภาพสลักบนเสมาหิน ซึ่งสามารถกำหนดถึงภาพรวมของพุทธลักษณะในศิลปะทวารวดีได้ดังต่อไปนี้

พระพักตร์ ลักษณะของพระเศียรค่อนข้างใหญ่ รูปพระพักตร์เป็นกรอบทรงสี่เหลี่ยมมุมมน อุษณีษะใหญ่ ขมวดพระเกศาเป็นปุ่มใหญ่ และขดเป็นก้นหอย พระนลาฏกว้าง พระขนงเป็นเส้นต่อกันคล้ายรูปเครื่องหมายปีกกาที่มีความนูนลาดมาจากพระนลาฏ พระเนตรโปนและเหลือบ

ลงต่ำ พระนาสิกใหญ่ พระหนุป้าน ลำพระศออิ่มเป็นปล้อง

การครองจีวร ลักษณะจีวรเรียบแนบพระวรกาย คล้ายผ้าเปียกน้ำ ไม่มีริ้ว รูปแบบการห่มจีวรมีสองแบบด้วยกัน คือ

การครองจีวรแบบห่มคลุม “อุภยานสิกสังฆาฏิ” คือการห่มคลุมพระอังสา (ไหล่) ทั้งสองข้าง

การครองจีวรแบบเฉียง “เอกาสิกสังฆาฏิ” เป็นการห่มจีวรเปิดพระอังสาขวาด้านเดียว

อิริยาบถ

อิริยาบถคือกริยาท่าทางในพุทธกิจประจำยามต่าง ๆ ของพระพุทธองค์ ทั้งการยืน การเดิน การนั่ง การนอน และกริยาท่าทางเหล่านี้ก็ถูกนำมาประดิษฐ์เป็นพระพุทธรูปตามอิริยาบถนั้น ๆ ให้มีความสอดคล้องสัมพันธ์กับเรื่องราวหรือเนื้อหาที่ต้องแสดงออกหรือสื่อความหมายตามพุทธประวัติตอนต่าง ๆ เช่นตอนตรัสรู้ ตอนปฐมเทศนา ตอนปรินิพาน เป็นต้น

พระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีที่พบมีการแสดงอิริยาบถอยู่สามแบบ คือ อิริยาบถประทับยืน อิริยาบถประทับนั่ง อิริยาบถประทับนอน หรือไสยาสน์

อิริยาบถประทับยืน มีทั้งแบบสมภังค์ คือการยืนตรง ทิ้งน้ำหนักลงบนขา (พระชงฆ์) ทั้งสองข้าง ส่วนแบบตริภังค์ คือ การยืนพักขาข้างหนึ่ง (หย่อนขา) และทิ้งน้ำหนักลงขาอีกข้างหนึ่ง ทำให้เกิดการเอียงของร่างกายสามส่วนด้วยกัน คือลำตัว (ลำพระองค์) สะโพก (พระโสณี) และขา (พระชงฆ์)

อิริยาบถประทับนั่ง (อาสนะ) การประทับนั่งของพระพุทธรูปทวารวดีอีสานมีอยู่สามแบบด้วยกันคือ

การประทับนั่งแบบวัชราสนะ (การนั่งขัดสมาธิเพชร) โดยการใช้พระบาทขวาทับพระเพลาซ้าย และไขว่ข้อพระบาทซ้ายขึ้นมาทับพระเพลาขวา หงายฝ่าพระบาทให้เห็นทั้งสองข้าง

การประทับนั่งแบบวีราสนะ (การนั่งขัดสมาธิราบ) คือการนั่งโดยใช้ข้อพระบาทขวาทับพระเพลาซ้าย จึงเห็นฝ่าพระบาทขวาเพียงด้านเดียว นอกจากนี้การประทับนั่งแบบสมาธิยังแบ่งย่อยได้เป็นสองแบบด้วยกันคือ การขัดสมาธิราบแบบหลวม ๆ ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมในศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี และการขัดสมาธิราบแบบแนบสนิท

การประทับนั่งแบบประลัมพปาทาสนะ หรือภัทราสนะ ได้แก่การนั่งห้อยพระบาท การประทับนั่งแบบนี้น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับการประทับนั่งบนบัลลังก์ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นการเน้นย้ำถึงคติพระพุทธเจ้าในฐานะจักรวาทิน หรือพระธรรมจักรพรรดิ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการแสดงพระหัตถ์แบบแสดงธรรมหรือแสดงปฐมเทศนาแบบธรรมจักรมุทราด้วย (เชษฐ์ ติงสัญชลี, 2554, หน้า 46)

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

อิริยาบถไสยาสน์ หรือการนอน ซึ่งท่าประทับนอนของพระพุทธเจ้า คือท่า "สีหไสยาสน์" สีหไสยาสน์เป็นท่านอนอย่างราชสีห์ มีอธิบายไว้ในพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต กล่าวถึงท่าทางการนอนว่ามีทั้งหมดสี่ท่าด้วยกัน และอธิบายถึงความหมายของแต่ละท่าได้ว่า **เปตไสยาสน์** คือท่านอนหงาย อันหมายถึงท่านอนของคนตาย **กามโภคีไสยาสน์** คือท่านอนตะแคงซ้าย หมายถึงท่านอนของการบริโภคกาม **สีหไสยาสน์** คือท่านอนตะแคงขวาโดยซ้อนเท้าเหลื่อมกัน หมายถึงท่านอนของพระยาราชสีห์ และท่าสุดท้ายคือ **ตถาคตไสยาสน์** หมายถึงการสงัดจากกรรม บรรลุจตุตถฌาน (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 344-355)

การแสดงปาง การแสดงปางหรือมุทรา คือการแสดงสัญลักษณ์ด้วยมือ ซึ่ง "มุทรา" แปลว่าสัญลักษณ์ และยังใช้ในความหมายอื่น ๆ อีกเช่น เงินตรา หรือสัญลักษณ์ใด ๆ ก็ได้ สำหรับความหมายทางประติมานวิทยาของพุทธศาสนา หมายถึงการแสดงสัญลักษณ์ด้วยพระหัตถ์ ซึ่งมีดังต่อไปนี้ **อภัยมุทรา (ปางประทานอภัย), วรทมุทรา (ปางประทานพร), ธยานมุทรา (ปางสมาธิ), ภูมิสปรรศมุทรา (ปางมารวิชัย), วิตรรกมุทรา (ปางสั่งสอน หรือปางแสดงธรรม), ธรรมจักรมุทรา (ปางปฐมเทศนา)** (เชษฐ์ ติงสัญชลี, 2554, หน้า 46)

ในศิลปะทวารวดีอีสานปางหรือมุทราของพระพุทธรูปที่พบส่วนใหญ่จะเป็นปางสมาธิและปางแสดงธรรม ซึ่งความหมายของปางทั้งสองอธิบายเป็นภาพรวมพอสังเขปได้ดังต่อไปนี้

รูปแบบและความหมายของปางสมาธิ หรือธยานมุทรา แสดงปางโดยวางพระหัตถ์ทั้งสองซ้อนกันบนพระเพลา โดยพระหัตถ์ขวาซ้อนทับบนพระหัตถ์ซ้าย ปางนี้จึงแสดงได้กับรูปแบบของพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งเท่านั้น การแสดงปางสมาธิมีความเกี่ยวข้องกับการทำสมาธิโดยตรง ซึ่งในศิลปะอินเดียได้ใช้อิริยาบถและปางแบบนี้มาแล้วทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ๆ เช่นศาสนาไชนะ ซึ่งเป็นลัทธิที่มีความเกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญตบะ ล้วนแสดงธยานมุทราหรือปางสมาธิทั้งสิ้น (เชษฐ์ ติงสัญชลี, 2545, หน้า 63)

สำหรับในศิลปะทวารวดีปางสมาธิแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนต่าง ๆ เช่นการบำเพ็ญเพียรเพื่อค้นหาทางดับทุกข์ ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และรวมทั้งเหตุการณ์ภายหลังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อนุตระสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ทรงทบทวนพระธรรมที่ตรัสรู้มา คือการเสวยวิมุติสุขในสถานที่ทั้งเจ็ดแห่ง แห่งละเจ็ดวัน เช่นในสัปดาห์ที่หกพระพุทธองค์ประทับอยู่ในอิริยาบถนั่งแสดงปางสมาธิ โดยมีนาคมาขนดกายถวายต่างบัลลังก์และแผ่พังพานปกป้องพระพุทธองค์จากลมฝนอันเจือด้วยลมหนาว (ดูรายละเอียดในพุทธประวัติตอนเสวยวิมุติสุขในสัปดาห์ที่หก)

ปางแสดงธรรม หรือวิตรรกมุทรา แสดงปางโดยยกฝ่าพระหัตถ์ขวาตั้งขึ้นคล้ายกับ

ปางอภัยมุทรา เพียงแต่นิ้วพระหัตถ์จีบเป็นวง โดยใช้นิ้วพระหัตถ์สองนิ้วแตะกัน คือนิ้วชี้ (พระดัชนี) กับนิ้วหัวแม่มือ (พระอังคุฐ) การแสดงปางนี้กระทำได้ทั้งพระพุทธรูปอิริยาบถประทับยืน และประทับนั่ง โดยปกติแล้วจะใช้พระหัตถ์ขวาเพียงข้างเดียวในการแสดงปาง ส่วนพระหัตถ์ซ้ายอาจยึดชายจีวร หรือวางไว้บนพระเพลา ความหมายของปางนี้คือการเทศนาสั่งสอน และเนื่องจากพระพุทธรูปปางแสดงธรรม มีลักษณะการแสดงพระหัตถ์ที่คล้ายคลึงกับปางประทานอภัย หรืออภัยมุทรา ที่แสดงปางด้วยการยกฝ่าพระหัตถ์ขวาตั้งขึ้นเหนือแนวสะโพก (พระโสณี) โดยไม่ได้จีบนิ้วพระหัตถ์ให้เป็นวงรูปธรรมจักร และพระหัตถ์ซ้ายยึดชายจีวรหรือวางบนพระเพลาเช่นเดียวกัน

ส่วนปางธรรมจักรมุทรา แสดงโดยการจีบนิ้วพระหัตถ์ข้างขวาแบบเดียวกับวิตรรกมุทรา เพียงแต่ปางนี้ใช้พระหัตถ์ซ้ายหงายขึ้นรองใต้พระหัตถ์ขวาในลักษณะการประคับประคอง และมีความหมายถึงการแสดงธรรมเช่นเดียวกัน เพียงแต่จำเพาะเจาะจงลงได้ว่าเป็นการแสดงปฐมเทศนา

ศิลปะทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะ - หลังคุปตะจากอินเดียในยุคแรกเริ่มก็แสดงปางด้วยพระหัตถ์ขวาในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ซึ่งในเวลาต่อมาก็มีการปรับปรุงรูปแบบการแสดงปางเป็นแบบทั้งสองพระหัตถ์ อันเป็นพัฒนาการที่คลี่คลายมาจากแม่แบบตามที่กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ภาพรวมทั้งหมดของพรพุทธรูปทวารวดีอีสานยังคงมีลักษณะแบบเสมือนจริงอยู่มาก ซึ่งยังไม่แสดงออกถึงความเป็นอุดมคติ ตามลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการที่ชัดเจนนักกล่าวคือพบลักษณะมหาบุรุษได้บางประการเท่านั้น ฉะนั้นพระพุทธรูปที่แสดงออกถึงความเป็นลักษณะมหาบุรุษจะปรากฏชัดในศิลปะของพระพุทธรูปสมัยหลังแล้ว จากการรับคติหรือลัทธิทางพุทธศาสนาแบบลังกา เมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นอย่างน้อย เช่นพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย ศิลปะเชียงแสน ศิลปะล้านนา เป็นต้น แต่กระนั้นก็มิได้หมายความว่าพระพุทธรูปในแบบศิลปะทวารวดีจะไม่ปรากฏความเป็นลักษณะมหาบุรุษเลย อย่างน้อยก็ปรากฏรายละเอียดบางประการ เช่น การทำขมวดพระเกศาแบบก้นหอย การที่มีพระอุษณีษะโป่งนูนด้านบนพระเศียร พระพุทธรูปในศิลปะแบบทวารวดีบางองค์ก็ปรากฏมีพระอุณาโลมปรากฏกลางพระนลาฏ และการมีประภามณฑลรอบพระเศียรและพระวรกายเป็นต้น ซึ่งลักษณะพิเศษบางประการเหล่านี้ก็มีกำหนดไว้ในมหาบุรุษลักษณะด้วย โดยแสดงออกถึงความเสมือนจริงมากกว่าลักษณะที่เป็นอุดมคติ ซึ่งอาจมีความเป็นไปได้ถึงอิทธิพลการสร้างพระพุทธรูปในยุคแรกเริ่มของศิลปะอินเดีย อันหมายให้เป็นองค์แทนพระพุทธเจ้าหลังจากที่พระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วกว่าหกร้อยปี ซึ่งเริ่มด้วยการรับอิทธิพลทางแบบอย่างจากความเหมือนจริงในศิลปะกรีก-โรมัน ที่สร้างรูปประติมากรรมในแบบบุคลาธิษฐานหรือตัวแทนในรูปของบุคคลแทนองค์เทพเจ้าต่าง ๆ รูปแบบอิทธิพลดังกล่าวก็ปรากฏในศิลปะอินเดียเมื่อสมัยแรกเริ่มสร้างองค์พระพุทธรูปราวพุทธศตวรรษที่ 6 สมัยคันธาระด้วย ซึ่งก่อนหน้าศิลปะอินเดียโบราณจะใช้ระบบสัญลักษณ์แบบธรรมาธิษฐานแสดงแทนองค์พระศาสดา เช่น

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ภาพสลักด้วยศิลาในศิลปะอมราวดีแสดงเหตุการณ์พุทธประวัติตอนประสูติก็ใช้ดอกบัว ตอนตรัสรู้ใช้ต้นโพธิ์ การปฐมเทศนาใช้ธรรมจักร กับกวางหมอบ ตอนปรินิพานใช้สัญลักษณ์แทนด้วยองค์พระสถูป เป็นต้น

พระพุทธรูปลอยองค์

1. พระพุทธรูปประทับยืน

ตัวอย่างของพระพุทธรูปประทับยืนลอยองค์ที่ใช้สำหรับการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบทางรูปแบบ และความหมายทางประติมานวิทยาที่เชื่อมโยงถึงการแสดงอิริยาบถ และปางต่าง ๆ มีดังต่อไปนี้

1.1 พระพุทธรูปประทับยืน จากวัดสุริยาเย็น ตำบลพุดซา อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 4-1 พระพุทธรูปประทับยืน จากวัดสุริยาเย็น ตำบลพุดซา อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

องค์พระสร้างด้วยศิลาทรายสีเหลืองนวล ขนาดความสูงประมาณ 1.80 เซนติเมตร ตั้งแต่ส่วนครึ่งพระชงฆ์ล่างไปจนถึงพระบาทถูกเททับติดที่ด้วยปูนซิเมนต์ เก็บรักษาไว้ภายในห้องเก็บของของศาลาวัด โดยไม่ได้เปิดให้ผู้คนทั่วไปได้กราบไหว้บูชา (ภาพที่ 4- 1)

รูปแบบลักษณะองค์พระประทับยืนแบบสมภังค์ รูปพระเศียรค่อนข้างใหญ่และผายส่วนบนเล็กน้อย วงพระพักตร์อยู่ในลักษณะทรงสี่เหลี่ยมมุมมน พระนลาฏผายกว้าง ขมวดพระเกศาเป็นปุ่มใหญ่ อุษณีษะชำรุดหักหาย พระขนงต่อกันเป็นรูปเครื่องหมายปีกกา พระเนตรมองเหลือบลงต่ำ นัยพระเนตรใช้วัสดุเป็นหินสีขาวและดำทำให้ดูมีมิติ พระโอษฐ์หนาเป็นแนวตรง พระหนุป้าน ลำพระศอ (คอ) บ่งว่าชำรุดเพราะมีรอยพอกต่อของปูนซิเมนต์ ครองจีวรเรียบแบบห่มคลุม ชายจีวรพาดจากข้อพระกรทั้งสองข้างแล้วย้อยลงเบื้องล่างในแนวดิ่ง หากเป็นรูปเต็มที่เห็นถึงพระบาท ชายจีวรน่าจะพาดผ่านข้อพระชงฆ์เป็นวงโค้งคล้ายกับรูปตัวอักษร “U” เช่นเดียวกับลักษณะทั่วไปของการครองจีวรแบบห่มคลุมในศิลปะทวารวดี ส่วนที่ชำรุดหักหายอีกคือพระกรรณด้านขวา รวมทั้งพระหัตถ์ขวาซึ่งถูกพอกเพิ่มด้วยปูนซิเมนต์ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายยังคงสภาพสมบูรณ์ดังเดิม แสดงปางวิตรรกมุทรา (แสดงธรรม) โดยการจีบนิ้วชี้ (พระดัชนี) และนิ้วหัวแม่มือ (พระอังคุฐ) นิ้วทั้งสี่ที่เหลือเรียงชิดติดกันงอข้อกลางเข้าหาอุ้งพระหัตถ์ พระหัตถ์ทั้งสองอยู่ในระดับพระอุระ หากพระหัตถ์ขวายังสมบูรณ์ก็น่าจะแสดงวิตรรกมุทราเหมือนกับพระหัตถ์ซ้ายเช่นเดียวกับรูปแบบที่พบได้ทั่วไปในศิลปะทวารวดี

อนึ่งการทำนิ้วพระหัตถ์งอชิดติดกันโดยไม่กรีดนิ้วเหยียดออกไปนั้น อาจมีปัจจัยมาจากการใช้วัสดุที่เป็นหินซึ่งไม่เอื้อต่อการสลักให้นิ้วพระหัตถ์กางออกเป็นอิสระได้เหมือนกับวัสดุประเภทโลหะที่ใช้สำหรับการประดิษฐ์พระพุทธรูปในปางเดียวกันนี้

1.2 พระพุทธรูปประทับยืนสององค์ จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวีระวงศ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ภาพที่ 4-2 (ซ้าย) พระพุทธรูปประทับยืนองค์ที่ 1 จาก อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) จังหวัดนครราชสีมาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวีระวงศ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 4-3 (ขวา) พระพุทธรูปประทับยืนองค์ที่ 2 จาก อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวีระวงศ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

องค์พระประดิษฐ์ด้วยศิลาทรายสีแดง ขนาดความสูงประมาณ 1.60 เซนติเมตร องค์พระชำรุด พระกรและพระบาทหักหาย ด้านหน้าองค์พระตั้งแต่ใต้พระอุระ (อก) ผ่านพระอุธร (ท้อง) ลงมาถึงพระชานุ (หัวเข่า) เป็นรอยกะเทาะ ซึ่งองค์ที่สองจะชำรุดมากกว่าองค์แรก ข้อมูลศิลปวัตถุระบุว่าถูกเคลื่อนย้ายมาจากบ้านดอนขวาง ตำบลทัพรั้ง อำเภอพระทองคำ (แยกมาจากอำเภอโนนไทย ซึ่งเดิมชื่อบ้านประคำ) จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 4- 2)

รูปแบบลักษณะ องค์พระประทับยืนในท่าสมภังค์ ครองจีวรเรียบ แบบห่มคลุม ชายจีวรพาดจากพระกรทั้งสองข้างทิ้งลงผ่านพระชงเป็นวงโค้งรูปตัว "U" ถัดลงไปประติมากรรมยังแสดงให้เห็นชายสบง (ผ้านุ่ง) ที่อยู่เบื้องล่างสุดก่อนที่จะถึงข้อพระบาท ซึ่งเป็นรูปแบบของการครองจีวรในศิลปะทวารวดีโดยทั่วไป รูปพระเศียรเป็นทรงกลมใหญ่ เม็ดพระศกเป็นปุ่มใหญ่ พระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน กรอบบนพระพักตร์เป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาวตามแนวระหว่างไรพระศก ส่วนองค์ที่สองรูปพระพักตร์จะดูกลมกลึงกว่าองค์แรก แนวพระขนงเป็นเส้นต่อเนื่องกันในรูปเครื่องหมายปีกกา พระเนตรโปนเหลือบลงต่ำ พระนาสิกใหญ่ ลำพระศอเป็นปล้อง บริเวณเหนือพระชานุ (หัวเข่า) ปรากฏแนวต่อของหินสองก้อนคือส่วนลำพระองค์ท่อนบนกับท่อนล่าง ช่วงบริเวณกึ่งองค์ของพระพุทธรูปทั้งสองมีรูไว้สำหรับเสียบเดือยเพื่อต่อชิ้นส่วนของพระกรที่หักหายไป ตั้งแต่

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

พระกโบระ(ข้อศอก) จนถึงพระหัตถ์ ซึ่งก็น่าจะเป็นการทำท่าแสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์อย่างรูปแบบที่นิยมในศิลปะทวารวดี (ภาพที่ 4- 3)

1.3 พระพุทธรูปประทับยืนสององค์จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

องค์พระหล่อด้วยสำริด ขนาดความสูงประมาณ 20 เซนติเมตร (ถือได้ว่าเป็นพระพุทธรูปลอยองค์ขนาดเล็ก)รูปแบบลักษณะ พระพุทธรูปทั้งสององค์ประทับยืนในท่าสมภังค์ ครองจีวรเรียบ แบบห่มคลุมตามแบบพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี ชายจีวรพาดห้อยลงจากข้อพระกรทั้งสองข้างและผายออกด้านข้างเล็กน้อยในเบื้องล่าง (ชายจีวรไม่ได้ทิ้งดิ่งลงในแนวตรง) ขอบจีวรและเส้นขอบของชายจีวรด้านล่างของพระพุทธรูปองค์ที่ 1 ไม่อยู่ในรูปของวงโค้งรูปตัว “U” ที่ชัดเจนนัก ขอบสบงด้านบนบริเวณรัดประคดปรากฏเป็นขอบหนาชัดเจน พระหัตถ์ยกขึ้นระดับพระอุระแสดงปางวิตรรกมุทราทั้งสองข้าง รูปพระพักตร์ใหญ่เป็นทรงสี่เหลี่ยม อุษณีษะใหญ่ เม็ดพระศกเป็นปุ่มใหญ่ พระเนตรใหญ่เหลือบลงต่ำ พระขนงต่อกันเป็นรูปเครื่องหมายปีกกา พระนาสิกแบนใหญ่ พระโอษฐ์หนา ลำพระศอเป็นปล้อง (ภาพที่ 4-4, 4-5)

ภาพที่ 4-4 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนองค์ที่ 1 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 4-5 (ขวา) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนองค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

การมีรายละเอียดของพระพักตร์ใหญ่ ๆ เช่นนี้อาจขึ้นอยู่กับขนาดขององค์พระที่ไม่ใหญ่นัก รายละเอียดต่าง ๆ ที่จะกำหนดให้เห็นถึงพุทธลักษณะต่าง ๆ จึงถูกเน้นกว่าปกติ ทั้งพระพักตร์ พระหัตถ์ที่แสดงปางหรือมุทราให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งแตกต่างกับพระพุทธรูปประทับยืนองค์ที่สอง

พระพุทธรูปประทับยืนองค์ที่สอง มีขนาดที่ใกล้เคียงกัน แต่ให้รายละเอียดที่มีความแตกต่างในบางประการ ทั้งรูปพระพักตร์ที่เล็กและกลมกลึงกว่า ชายจีวรที่แสดงให้เห็นแนวเส้นที่ทิ้งตัวลงในแนวดิ่งไม่ได้ผายออกด้านข้าง และห้อยลงพาดผ่านบริเวณข้อพระบาทด้านหน้าเป็นวงโค้งรูปตัว “U” ตามรูปแบบทั่วไปของชายจีวรในพระพุทธรูปแบบทวารวดี เพียงแต่พระพุทธรูปองค์ที่สองดังกล่าวพระหัตถ์และพระชงฆ์ได้ชำรุดหักหายไป

ความแตกต่างในรายละเอียดเหล่านี้อาจเป็นข้อสันนิษฐานถึงเรื่องที่มาของพระพุทธรูปทั้งสององค์ว่าอาจมีที่มาจากคนละพื้นที่ หรือเรื่องอายุเวลาการสร้างที่แตกต่างกัน อย่างเช่นรูปแบบของพระพุทธรูปองค์แรก มีรูปแบบที่เทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ประทับยืนขนาดใหญ่พบที่เมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ รวมทั้งประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางรูปแบบกับศิลปะเขมรแบบไพรกเม็ง ในวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13 (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2546, หน้า 23)

ส่วนพระพุทธรูปองค์ที่สองกลับมีรูปแบบที่สัมพันธ์กับพระพุทธรูปที่พบทางตอนบนของจังหวัดบุรีรัมย์ คือพระพุทธรูปประทับยืนจากบ้านวังปลัด อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร การศึกษาพระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง กล่าวอ้างจากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพในหนังสือตำนานพุทธเจดีย์ว่า พระพุทธรูปองค์นี้พบที่บริเวณแม่น้ำมูล ซึ่งในบริเวณนี้มักมีการพบพระพุทธรูปสำริดทั้งอิริยาบถประทับยืนและประทับนั่ง และทรงสันนิฐานต่อไปอีกว่าบริเวณนี้อาจเป็นแหล่งวัฒนธรรมทวารวดีมาก่อน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 45) รายละเอียดพุทธลักษณะของพระพุทธรูปองค์นี้คือการมีรูปพระพักตร์ที่กลมมน พระอุษณีษะเป็นทรงกรวยครอบ

1.4 พระพุทธรูปประทับยืนห้าองค์จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

องค์พระทั้งหมดหล่อด้วยสำริด (ภาพที่ 4-6 – 4-10) องค์ที่ 3 (ภาพที่ 4-8) มีลักษณะพิเศษที่ต่างออกไปคือ การมีประภามณฑลรอบพระเศียร ซึ่งการพบพระพุทธรูปที่มีประภามณฑลรอบพระเศียรเช่นนี้ก็พบในพระพุทธรูปองค์อื่นด้วย รวมทั้งรูปพระโพธิสัตว์เช่นกัน ทั้งภาพสลักบนใบเสมา หรือพระพิมพ์บางแบบ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วอาจมีความเกี่ยวข้องบางประการกับ

มหาบุรุษลักษณะ อนุพยัญชนะ และฉัพพรรณรังสี ที่แม้ในศิลปะทวารวดีจะไม่เป็นที่นิยมรูปแบบทางศิลปะที่สื่อถึงเรื่องคติเหล่านี้ และมักจะแสดงออกถึงลักษณะสมจริงมากกว่า

พุทธลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปก็มีรูปแบบเช่นเดียวกับศิลปะทวารวดี คือการประทับยืนแบบสมภังค์ แสดงปางวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์ แต่ที่พิเศษออกไปคือองค์ที่ครองจีวรแบบห่มเฉียง องค์พระประทับยืนแบบตริภังค์ จีวรเฉียงเปิดพระอังสาขวา ยกพระหัตถ์ขึ้นมาที่ระดับพระอุระแสดงวิตรรกมุทราด้วยพระหัตถ์ขวาเพียงข้างเดียว ส่วนพระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นมาระดับเดียวกันและยึดชายจีวรไว้ รูปแบบเช่นเดียวกับศิลปะอินเดียแบบอมราวดี ด้วยลักษณะของพระเศียรที่ค่อนข้างกลม วงพระพักตร์อิ่ม อุษณีษะและขมวดพระเกศาใหญ่ พระขนงไม่ได้ต่อกันเป็นรูปเครื่องหมายปีกกา อย่างเช่นในศิลปะคุปตะ หรือทวารวดี อย่างไรก็ตามการพบพระพุทธรูปสำริดที่มีขนาดไม่ใหญ่มาก ซึ่งสามารถพกพาไปในสถานที่ต่าง ๆ ได้ และอาจจะไม่ได้ถูกประดิษฐ์ขึ้นในพื้นที่หรือแหล่งที่พบก็เป็นได้ อย่างเช่นการพบรูปหล่อพระโพธิสัตว์เมตไตรยะ (?) หรือ พระพุทธรูปทรงเครื่องแสดงปางประทานธรรม (?) จากอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ดูภาพที่ 3-29)

ภาพที่ 4-6 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 1 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 4-7 (กลาง) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 4-8 (ขวา) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 3 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

อนึ่งในพื้นที่ภาคอีสาน เป็นแหล่งที่พบหลักฐานด้านโลหกรรมมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ พบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่เป็นโลหะทั้งสำริดและเหล็กค่อนข้างหนาแน่น ทั้งแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี แหล่งโบราณคดีทุ่งกุลาร้องไห้ จังหวัดร้อยเอ็ด แหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท จังหวัดนครราชสีมา ที่มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีด้านโลหกรรมมาก่อน

ภาพที่ 4-9 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 4 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 4-10 (ขวา) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 5 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด

อาจมีการสืบทอดกรรมวิธีหล่อหลอมเครื่องมือเครื่องใช้ขึ้นในสังคม และเมื่อรับวัฒนธรรมทางศาสนาเข้ามาจึงนำกรรมวิธีดังกล่าวมาประดิษฐ์สร้างเป็นพระพุทธรูปต่าง ๆ ก็เป็นได้ และจากรายงานการขุดค้นทางด้านโบราณคดีของกรมศิลปากร โดยผาสุก อินทราวุธ ได้พบหลักฐานเป็นโบราณวัตถุประเภทโลหะในชั้นดินที่เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ สามารถกำหนดอายุได้ในสมัยทวารวดีด้วยเช่นเดียวกัน (ผาสุข อินทราวุธ, 2544, หน้า 48)

1.5 พระพุทธรูปประทับยืนในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

พระพุทธรูปประทับยืนเจ็ดองค์ที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร มีแหล่งที่มาจากพื้นที่ต่าง ๆ ในภาคอีสานดังต่อไปนี้

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

1.5.1 พระพุทธรูปประทับยืนจากจังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 4-11 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนจากจังหวัดนครราชสีมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร

องค์พระหล่อด้วยสำริด ขนาดความสูงประมาณ 40 เซนติเมตร (รวมฐาน) ครองจีวรแบบห่มคลุม แสดงวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์ ประทับยืนแบบตริภังค์บนฐานบัวทรงกลม ที่น่าสังเกตคือชายจีวรและสบงของพระพุทธรูปองค์นี้ค่อนข้างที่จะตรงและตั้งฉากลงในแนวดิ่งถึงระดับพระชานุ และพระชงฆ์ตามลำดับ แตกต่างกับชายจีวรพระพุทธรูปอื่น ๆ ที่จะผายออกด้านข้างเป็นฐานรูปสามเหลี่ยม ซึ่งลักษณะของชายจีวรที่ผายออกด้านข้างแบบนี้มีอยู่ในพระพุทธรูปที่พบตามแหล่งต่าง ๆ ในพื้นที่อีสาน (ภาพที่ 4-11) โดยเฉพาะกลุ่มพระพุทธรูปบริเวณต้นแม่น้ำมูลแถบจังหวัดนครราชสีมา และบุรีรัมย์ กลุ่มพระพุทธรูปประทับยืนจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย และเศียรพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนดด้วย (จะได้กล่าวถึงในกลุ่มพระพุทธรูปจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย)

สำหรับพุทธลักษณะส่วนที่เป็นพระพักตร์ของพระพุทธรูปองค์นี้ ดูจะสัมพันธ์กับรูปแบบของพระพุทธรูปและเทวรูปกลุ่มเมืองโบราณบ้านฝ้ายดังกล่าว กล่าวคือมีรูปพระพักตร์ทรงเหลี่ยม พระนลาฏกว้าง ขมวดพระเกศาเป็นเม็ดใหญ่คมชัด อุษณีษะเป็นทรงกรวยครอบใหญ่

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ภาพที่ 4-12 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน จากจังหวัดอุดรธานี องค์ที่ 1 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 4-13 (ขวา) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน จากจังหวัดอุดรธานี องค์ที่ 2 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 4-14 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน จากจังหวัดอุดรธานี องค์ที่ 3 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

1.5.2 พระพุทธรูปประทับยืนสามองค์จากจังหวัดอุดรธานี

องค์พระหล่อด้วยสำริด ขนาดความสูงประมาณ 35 เซนติเมตร จำนวนสองในสามองค์ครองจีวรแบบห่มคลุม ประทับยืนแบบสมภังค์ พระหัตถ์ทั้งสองแสดงปางวิตรรกมุทรา รูปแบบพุทธลักษณะโดยทั่วไปก็เป็นแบบศิลปะทวารวดี ส่วนพระพุทธรูปองค์ที่สาม ครองจีวรแบบห่มเฉียง เปิดพระอังสาขวา ประทับยืนแบบตริภังค์บนฐานทรงกลม พระหัตถ์ขวาอยู่ระดับพระอุระจีบนิ้วพระหัตถ์แสดงวิตรรกมุทรา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหงายฝ่าพระหัตถ์ขึ้นอยู่ระดับพระนาภี พุทธลักษณะโดยทั่วไปมีความใกล้ชิดกับศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี กล่าวคือรูปพระเศียรค่อนข้างกลม วงพระพักตร์เป็นกรอบมุมมน พระเนตรใหญ่เหลือบลงต่ำ (ภาพที่ 4-12 – 4-14)

1.5.3 พระพุทธรูปประทับยืนสามองค์จากจังหวัดบุรีรัมย์

ภาพที่ 4-15 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากบ้านวังปลัด อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 4-16 (ขวา) พระพุทธรูปศิลาทราย ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ภาพที่ 4-17 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

พระพุทธรูปสององค์หล่อด้วยสำริด และหนึ่งองค์สร้างด้วยศิลาทราย (ภาพที่ 4- 15) พระพุทธรูปประทับยืนสำริดองค์แรก (ภาพที่ 4- 16) ป้ายข้อมูลบอกแหล่งที่มาว่าได้จากบ้านวังปลัด อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ มีขนาดประมาณ 35 เซนติเมตร ประทับยืนแบบสมภังค์ พระหัตถ์ทั้งสองแสดงปางวิตรรกมุทรา อุษณีษะใหญ่ทรงสูง ครองจีวรแบบห่มคลุม ส่วนพระพุทธรูปประทับยืนสำริดอีกองค์มีขนาดที่ใหญ่กว่ามาก โดยมีขนาดประมาณ 120 เซนติเมตร ถือได้ว่าเป็นพระพุทธรูปสำริดสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่และสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบ (ภาพที่ 4- 17) แหล่งที่มาจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ (แยกเขตการปกครองมาจากอำเภอลำปลายมาศ) องค์พระประทับยืนแบบสมภังค์ แสดงวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์ รูปพระพักตร์สี่เหลี่ยมมุมมนแบบผืนผ้าแนวตั้ง รับกับพระวรกายที่มีลักษณะเดียวกัน คือเป็นทรงเพรียว ครองจีวรแบบห่มคลุม เส้นขอบชายจีวรด้านหน้าตกลงเป็นวงโค้งรูปตัว “U” ซึ่งรูปแบบหรือพุทธลักษณะโดยรวมมีความใกล้ชิดกับศิลปะเขมรแบบไพรกเม็ง สมัยก่อนเมืองพระนคร และประติมากรรมเทวรูปและพระโพธิสัตว์ที่เรียกว่ากลุ่มประโคนชัย โดยค้นพบในบริเวณนี้ เช่นพระโพธิสัตว์ประทับยืน และเทวรูปสี่กรพบในแหล่งเดียวกัน รวมทั้งเศียรพระโพธิ์สัตว์พบที่บ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชีมา เป็นต้น (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2546, หน้า 49-50) พระพุทธรูปประทับยืนศิลาทราย ขนาดประมาณ 120 เซนติเมตร พระกรซ้ายชำรุดหักหาย พระกรขวาแสดงวิตรรกมุทรา ครองจีวรแบบห่มคลุม รูปพระเศียรค่อนข้างกลม อุษณีษะเป็นกรวยทรงสูง

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ขมวดพระเกศาเป็นเม็ดใหญ่เรียงแนวเป็นระเบียบ

ความใกล้ชิดของพระพุทธรูปประทับยืนสององค์แรก คือพระพุทธรูปประทับยืนสำริดจากอำเภอคูเมือง กับพระพุทธรูปประทับยืนสลักจากศิลาทรายจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย มีรูปแบบลักษณะที่ใกล้เคียงกันเป็นอย่างยิ่ง ทั้งพระพักตร์ การครองจีวร และรวมถึงการแสดงปาง

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับยืน

การวิเคราะห์ด้านรูปแบบศิลปกรรมของพระพุทธรูปอิริยาบถประทับยืนในศิลปะทวารวดีอีสานกับศิลปกรรมอื่น ๆ และรวมถึงการวิเคราะห์ความหมายที่เชื่อมโยงกับเนื้อหาของพุทธประวัติตอนต่าง ๆ สามารถแยกกล่าวเป็นสองประเด็นคือ ด้านรูปแบบศิลปกรรม และด้านความหมายทางประติมานวิทยา ดังนี้

รูปแบบทางศิลปกรรม ลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของพระพุทธรูปทวารวดีคือ พระหัตถ์ที่ยื่นออกมาด้านหน้าและแสดงวิตรรกมุทราเหมือนกันทั้งสองพระหัตถ์ ซึ่งรูปแบบของพระพุทธรูปอิริยาบถประทับยืนนอกจากพบในพื้นที่ภาคอีสานแล้ว ยังมีการพบพระพุทธรูปลักษณะนี้ในพื้นที่ภาคกลางและภูมิภาคอื่น ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่ก็มีจำนวนไม่มากเหมือนอย่างที่พบในประเทศไทยเช่นพระพุทธรูปที่พบในวัฒนธรรมจาม เมืองดงเดือง ประเทศเวียดนาม พระพุทธรูปศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครของกัมพูชา โดยเฉพาะอิริยาบถการประทับยืนแบบตริภังค์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นรูปแบบของพระพุทธรูปรุ่นแรก ๆ ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งตรงกับสมัยวัฒนธรรมทวารวดีรุ่นแรก ๆ ของไทย ที่รับอิทธิพลมาจากแม่แบบของอินเดียอย่างศิลปะแบบอมราวดี คุปตะ และหลังคุปตะ โดยมาพร้อมกับคติ หรือแนวความคิด ความเชื่อทางศาสนา ภาษา และตัวอักษร ตามที่ได้กล่าวนำไปแล้ว ซึ่งสามารถวิเคราะห์ในรายละเอียดการประทับยืนแสดงธรรม หรือวิตรรกมุทราของพระพุทธรูปได้ดังนี้

การทำพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในท่าแสดงธรรมมีปรากฏมาแล้วในศิลปะอินเดีย แต่โดยทั่วไปในศิลปะอินเดียนั้นจะแสดงด้วยพระหัตถ์ขวาเพียงข้างเดียว และได้มีการปรับปรุงให้แสดงธรรมแบบสองพระหัตถ์ในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งท่ายืนแบบนี้จะมีความสัมพันธ์กับอิริยาบถประทับยืนแบบสมภังค์ด้วย จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะที่สำคัญประการหนึ่งของศิลปะทวารวดี ซึ่งก็พบลักษณะดังกล่าวได้ทั้งในพระพุทธรูปทวารวดีในภูมิภาคอื่น ๆ และในภาคอีสานด้วยเช่นกัน

ความหมายทางประติมานวิทยา พระพุทธรูปในอิริยาบถประทับยืนทั้งแบบตริภังค์ และสมภังค์ ต่างก็เกี่ยวข้องกับการแสดงปางหรือมุทราที่เรียกว่าวิตรรก หรือธรรมจักรมุรา ซึ่งก็คือการแสดงธรรม ทั้งการแสดงธรรมเทศนาแบบทั่ว ๆ ไป และการแสดงธรรมแบบจำเพาะเจาะจงว่าแสดงแก่ใครในพุทธประวัติตอนนั้น ๆ เช่นการแสดงปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ นั่นก็ต้องพิจารณาจากองค์ประกอบแวดล้อมด้วยเป็นสำคัญ และการแสดงวิตรรกมุทรา หรือปางแสดงธรรมมักใช้เป็น

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

มุทรากลางทั่วไปในวัฒนธรรมทวารวดี สำหรับหรับพระพุทธรูปประทับยืนลอยองค์แบบเดี่ยว ๆ หรือหากจะมีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพระพุทธรูปประทับยืนแบบเดียวกันนี้ที่ปรากฏบนพระพิมพ์ หรืออย่างที่สลักบนใบเสมา ก็สามารถระบุเรื่องราว หรือเหตุการณ์ของพุทธประวัติตอนนั้น ๆ ได้อย่างจำเพาะเจาะจงลงไป เช่นภาพสลักนูนบนใบเสมาที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ดูรายละเอียดและภาพประกอบที่ 4-78 - 4-80 ในหัวข้อเสมาหิน) ภาพสลักเป็นพระพุทธเจ้าประทับยืนแสดงธรรมด้วยพระหัตถ์ทั้งสองข้าง แวดล้อมด้วยแนวเมฆเป็นกลุ่มกั้นระหว่างพระพุทธองค์ที่ขนาบข้างด้วยรูปบุคคล ตามเหตุการณ์ในพุทธประวัติแล้วคือพระอินทร์กับพระพรหมณ์ที่คอยตามเสด็จตอนลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หลังโปรดพุทธมาดา ดังเนื้อความตอนนี้ว่า

> ...ถึงวันมหาปวารณา พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่ท้าวสักกะว่า มหาบพิตร อาตมาภาพจักไปสู่ถิ่นมนุษย์ ท้าวสักกเทวราชจึงได้เนรมิตบันไดสามชนิดทอดจากภพดาวดึงส์ลงมายังประตูเมืองสังกัสสะ โดยมีบันไดทองคำ อยู่เบื้องขวาสำหรับเหล่าเทวดา บันไดเงินอยู่เบื้องซ้ายสำหรับท้าวมหาพรหม และบันไดแก้วมณี อยู่ระหว่างกลางสำหรับพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ทรงแลดูทิศน้อยใหญ่ไปจนถึงหลายแสนจักรวาล เหล่าเทวดาและมนุษย์ไปจนถึงสัตว์นรกทั้งหลายก็ได้แลเห็นกันและกันในวันเปิดโลกนี้...
> (สุรีย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ, 2551, หน้า 137-139)

การพบพระพุทธรูปประทับยืนลอยองค์โดยขาดองค์ประกอบแวดล้อมให้เชื่อมโยงชี้ชัดถึงเหตุการณ์หรือเรื่องราวของพุทธประวัติตอนใดดังตัวอย่างที่กล่าวมานั้น ก็อาจอาจกล่าวได้ถึงมุทรากลาง ๆ ที่ใช้ในความหมายสำหรับการแสดงธรรม ดังเช่นการพบภาพบุคคล (ซึ่งน่าจะเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งก็คืออดีตชาติของพระพุทธเจ้า) ได้แสดงสัญลักษณ์ด้วยมือหรือพระหัตถ์แบบนี้เช่นเดียวกันในใบเสมาบางแบบ เช่นใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่องสรภังค์ชาดก พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง โดยเนื้อความเล่าถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรปุโรหิต แห่งพระเจ้าพรหมทัตต์ นามว่าโชติปาละ มีความสามารถในศิลปวิทยาการธนู ครั้งหนึ่งเคยได้แสดงความสามารถนั้นต่อหน้าระที่นั่งจนเป็นที่พอพระทัย จึงโปรดให้แต่งตั้งโชติปาละเป็นเสนาบดี แต่โชติปาละเห็นโทษของการเป็นเสนาบดีจึงไม่ยอมรับตำแน่งและได้หนีออกบวช ได้สมญานามว่า สรภังคะ แปลว่า ผู้หักลูกธนู หลังจากออกบวชแล้วได้กลับมาเทศนาธรรมโปรดพระเจ้าพรหมทัตต์ บิดา มารดา และชนทั้งปวง

โดยรายละเอียดของเสมาแสดงภาพโชติปาละประทับนั่งอยู่ตรงกลางแบบสมาธิราบไขว้ข้อพระชงฆ์อย่างหลวม ๆ บนพระแท่นผ้าปูลาด ใต้ต้นไม้ (น่าจะเป็นต้นโพธิ์) พระเศียรมีประภามณฑลโดยรอบ จีบนิ้วพระหัตถ์ขวาเป็นรูปวงล้อแห่งธรรม หรือธรรมจักรมุทรา พระหัตถ์ซ้ายจับชายผ้าหงายขึ้นระดับพระโสณี แวดล้อมด้วยเครื่องสูง มีบังแทรก บังสูรย์ ทิวธงยาว ถัดลงมา

เป็นกลุ่มบุคคลซ้ายขวา อันน่าจะหมายถึงพระเจ้าพรหมทัตต์ บิดามารดา และชนทั้งปวงที่เข้ามาฟังธรรม ถัดลงไปเบื้องล่างสุดเป็นกลุ่มบุคคลกำลังประลองการยิงธนู บุคคลผู้ถือธนูในมือนั้นก็คือโชติปาละตอนก่อนออกบวชนั่นเอง (ดูรายละเอียดและภาพประกอบที่ 4-72 - 4-76 ในหัวข้อเสมาหิน)

ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าแม้กาลก่อนที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ก็ยังได้เทศนาธรรมสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งปวงมาแล้ว จนถึงกาลตรัสรู้ธรรมเป็นองค์สัมมาสัมพุทธเจ้าก็ยังแสดงธรรมเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ต่อไป ทั้งนี้อาจเป็นแนวความคิด คติความเชื่อเรื่องอดีตพุทธเจ้า ปัจจุบันพุทธเจ้า และอนาคตพุทธเจ้า (ซึ่งจะได้วิเคราะห์ขยายความต่อไปในเรื่องของพระพิมพ์ และภาพสลักบนเสมา)

ดังกล่าวนี้ พระพุทธรูปแบบประทับยืนลอยองค์แสดงวิตรรกมุทราทั้งแบบพระหัตถ์ขวาและแสดงทั้งสองพระหัตถ์ ก็น่าจะมีความหมายถึงการแสดงธรรม เพราะเป็นมุทราที่พบได้มากในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ทั้งที่เป็นพระพุทธรูป และรวมทั้งที่เป็นพระโพธิสัตว์ อันหมายถึงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ก็ทรงแสดงธรรมมาก่อนแล้ว ซึ่งความนิยมในการใช้มุทราแบบนี้ในพุทธประวัติตอนต่าง ๆ ก็บอกเล่าเรื่องราว หรือเหตุการณ์ตอนนั้น ๆ ว่าพระพุทธเจ้าเทศนาธรรมโปรดผู้ใด หรือสื่อสารหลักธรรมข้อใด พระสูตรในตอนไหน ฉะนั้นการสร้างพระพุทธรูปประทับยืนแสดงวิตรรกมุทราหรือแสดงธรรมอาจเป็นความชาญฉลาดของช่างที่หมายจะให้ผู้เคารพกราบไหว้บูชาได้รำลึกถึงหลักธรรมนั้น ๆ เสมือนเป็นการสดับพระธรรมจากพระพุทธองค์โดยตรงก็เป็นได้

อนึ่ง การแสดงธรรม หรือธรรมจักรมุทราอาจมีความหมายเชื่อมโยงกับคติเรื่องพระจักรพรรดิราชในสังคมทวารวดี โดยการสร้างพระพุทธรูปแสดงธรรมเหล่านี้ของสถาบันกษัตริย์ อย่างที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ใช้สำหรับแผ่ขยายอาณาจักรด้วยหลักธรรมวิชัยในแบบธรรมจักรพรรดิราช (ดูรายละเอียดในหัวข้อเรื่องชนชั้นกษัตริย์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน)

2 พระพุทธรูปประทับนั่ง

2.1 พระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิลอยองค์สำริดสามองค์จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ภาพที่ 4-18 พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ ประทับนั่งองค์ที่ 1 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 4-19 (ซ้าย) พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ ประทับนั่งองค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 4-20 (ขวา) พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ ประทับนั่งองค์ที่ 3 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

พระพุทธรูปขนาดเล็กทั้งสามองค์มีพุทธลักษณะใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะพระเศียรอุษณีษะเป็นปุ่มใหญ่ ขมวดพระเกศาใหญ่ และรายละเอียดของพระพักตร์ (พระเนตร พระกรรณ

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

พระขนง พระนาสิกและพระโอษฐ์ใหญ่) พระวรกายโดยรวมมีลักษณะผอมบาง องค์แรกมีขนาดประมาณ 30 เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิราบ (วีราสนะ) ซึ่งเป็นการนั่งขัดสมาธิราบแบบหลวม ๆ ครองจีวรแบบห่มเฉียง (ภาพที่ 4-18) อีกสององค์มีขนาดใกล้เคียงกันคือประมาณ 25 เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชราสนะ) ครองจีวรแบบห่มคลุม (ภาพที่ 4-19 – 4-20) ที่พิเศษไปกว่าองค์แรกคือพระพุทธรูปทั้งสององค์นี้มีประภามณฑลรอบพระเศียรเป็นแผ่นกลมซ้อนแนบติดกันสองวง ซึ่งประภามณฑล คือรัศมีที่เปล่งออกมารอบ ๆ พระวรกายและพระเศียร ซึ่งมีอยู่สองประเภทคือ **ศิรประภา** หรือประภามณฑลรอบพระเศียร มักมีรูปเป็นวงกลม และอีกประเภทคือ **ประภาวลี** หรือประภามณฑลรอบพระวรกาย มักปรากฏเป็นรูปวงรีล้อมรอบพระวรกาย ซึ่งทั้งหมดก็มีรูปแบบลักษณะล้อไปกับรูปนอกของพระสรีระ ในที่นี้จะเรียกรวมทั้งหมดว่าประภามณฑล การที่พระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีอีสานมีประภามณฑลรอบพระเศียรนั้นก็คือศิรประภานั่นเอง ซึ่งทั้งหมดอาจมีความเกี่ยวข้องกับคติเรื่องมหาบุรุษลักษณะ 32 ประการ และอนุพยัญชนะอีก 80 ประการ รวมถึงการมีฉัพพรรณรังสีที่แผ่ออกจากพระวรกายด้านละวา ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธรูปหนึ่งองค์จะมีการแสดงพุทธลักษณะครบตามลักษณะดังกล่าวทุกประการ อาจเป็นการถ่ายทอดให้เห็นถึงลักษณะหนึ่งลักษณะใดหรือหลาย ๆ ลักษณะเท่านั้น ดังเช่นการพบพระพุทธรูปที่มีประภามณฑลรอบพระเศียรเช่นนี้เป็นต้น

2.2 พระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิราบ วัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

ภาพที่ 4-21 พระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิราบ วัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

องค์พระประดิษฐ์จากศิลาทราย ขนาดความสูงประมาณ 90 เซนติเมตร แสดงปางสมาธิ ครองจีวรห่มเฉียง มีพุทธลักษณะงดงามได้สัดส่วน รูปพระพักตร์กลมกลึง รายละเอียดต่าง ๆ ทั้ง อุษณีษะ ขมวดพระเกศา พระนลาฏ พระขนง พระเนตร พระนาสิก ต่างก็เป็นพุทธลักษณะตาม แบบอย่างของศิลปะทวารวดี (ภาพที่ 4- 21)

การแสดงปางสมาธิ เป็นปางที่ใช้สื่อความหมายทั่ว ๆ ไปถึงพุทธประวัติตอนต่าง ๆ ทั้ง ในรูปประทับแบบธรรมดาเดี่ยว ๆ หรืออาจมีองค์ประกอบอื่น ๆ เข้ามาเสริมด้วย เช่นสมาธินาคปรก นั่นคงเพื่อหมายเจาะจงไปในเรื่องราวหรือเหตุการณ์ของพุทธประวัติตอนนั้น ๆ แต่พระพุทธรูปที่ วัดมหาพรหมโพธิราชแห่งนี้เป็นการประทับนั่งสมาธิราบแบบเดี่ยว ๆ โดยไม่พบองค์ประกอบ แวดล้อมอื่น ๆ วัตถุประสงค์ในการสร้างน่าจะมีสำหรับการสักการบูชา หรือหากเชื่อมโยงถึงคติ น่าจะเป็นการสื่อความหมาย ถึงการปฏิบัติบำเพ็ญเพียรของพระพุทธองค์อันเป็นความสำคัญต่อ การเข้าถึงธรรมก่อนการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะหลักฐานด้านพุทธเจดีย์อีสาน สมัยทวารวดี ที่ปรากฏบนเสมาหินเป็นภาพสลักเรื่องเล่ามีทั้งที่เป็นพุทธประวัติ และชาดก อันหมายถึงเรื่องราวในอดีต หรืออดีตชาติของพระพุทธเจ้า เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเพียรก่อน การตรัสรู้ว่าพระพุทธองค์นั้นได้ผ่านภพชาติเป็นอะไรมาบ้าง และแม้กระทั่งกาลก่อนที่จะบรรลุ พระธรรมตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงเจริญสมาธิจนเกิดปัญญาพิจารณาถึง หลักธรรมต่าง ๆ ในแบบธรรมานุปัสนา

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่ง สมาธิ

ภาพที่ 4-22 พระพุทธรูปนาคปรกประทับนั่งสมาธิราบแบบหลวม ๆ จากเมืองศรีมโหสถ จังหวัด ปราจีนบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

รูปแบบทางศิลปกรรม พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งสมาธิในศิลปะทวารวดีอีสานที่พบมีทั้งการประทับนั่งสมาธิเพชรและสมาธิราบ และส่วนใหญ่จะเป็นประทับนั่งสมาธิราบซึ่งจะเป็นสมาธิราบแบบหลวม ๆ อันเป็นอิริยาบถที่นิยมอย่างมากในศิลปะแบบอมราวดีของอินเดีย ซึ่งก็พบได้ในรูปแบบศิลปะทวารวดีในรุ่นแรก ๆ ที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอมราวดี (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2511, หน้า 5) อย่างเช่นพระพุทธรูปนาคปรกจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บรักษาที่วัดอุทัยมัคคาราม ตำบลหินดาด อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา เป็นหนึ่งตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลจากศิลปะอมราวดีอย่างชัดเจน จากอิริยาบถการประทับนั่งสมาธิราบแบบหลวม ๆ ลักษณะการขัดสมาธิราบแบบหลวม ๆ คือ การใช้พระบาทขวาซ้อนอยู่บนพระบาทซ้าย หรือข้อพระบาทขวาทับอยู่บนข้อพระบาทซ้าย พบได้ในพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีจากภาคตะวันออกเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปนาคปรกประทับนั่งสมาธิราบแบบหลวม ๆ จากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 4- 22)

พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบหลวม ๆ ที่พบในภาคอีสานนอกจากพระพุทธรูปนาคปรกจากเมืองโบราณบ้านฝ้ายแล้ว ยังมีพระพุทธรูปสำริดประทับนั่งปางประทานธรรม จากจังหวัดอุดรธานี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ซึ่งได้แยกวิเคราะห์ในหัวข้อต่างหาก)

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2552) กล่าวถึงอิริยาบถการประทับนั่งของพระพุทธรูปศิลาที่ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ว่าเป็นการประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบหลวม ๆ ที่แสดงให้เห็นฝ่าพระหัตถ์ที่บิดออกแบบเห็นด้านบน ทั้งที่ควรจะเป็นสันด้านข้างตามธรรมชาติ รูปแบบลักษณะเช่นนี้สามารถพบได้ทั่วในศิลปะแบบทวารวดีอีสาน โดยแสดงออกถึงลักษณะของความเป็นท้องถิ่นอย่างแท้จริง

ความหมายทางประติมานวิทยา พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งสมาธิ เป็นแบบแผนที่พบได้บ่อยในศิลปกรรมทวารวดี หรือกระทั่งวัฒนธรรมอื่น ๆ ทางพุทธศาสนา หากเป็นพระพุทธรูปแสดงปางนี้แบบเดี่ยว ๆ ก็ยากที่จะเชื่อมโยงได้ถึงความหมาย หรือเรื่องราวทางประติมานวิทยาว่าเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนใด แต่หากมีภาพขององค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องก็อาจจะทำให้ตีความหรือเชื่อมโยงได้กับเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในพุทธประวัติได้ชัดเจนขึ้น เช่นพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งแสดงปางสมาธิใต้ต้นโพธิ์ ซึ่งก็เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนตรัสรู้ พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งเหนือขนดนาคแสดงปางสมาธิและมีพังพานาคแผ่ปกคลุม ก็มีความสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุข ภายหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสรู้แล้วในสัปดาห์ที่หก เป็นต้น

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

อย่างไรก็ตามอิริยาบถและการแสดงปางแบบนี้ยังปรากฏเป็นมุทรากลาง ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญเพียรสมาธิของพระพุทธองค์ ทั้งก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และภายหลังการตรัสรู้แล้วในการเสวยวิมุติสุขตลอดทั้งเจ็ดสัปดาห์ ตามเหตุการณ์ในพุทธประวัติที่ทรงทบทวนถึงพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้มาก่อนที่จะนำออกเผยแพร่ต่อไป

ดังเช่นเนื้อความในพระไตรปิฎก เล่มที่ 4 มหาวรรค พระวินัยปิฎก มหาขันธกะ (หมวดใหญ่) กล่าวถึงเหตุการณ์ตั้งแต่ตรัสรู้ จนถึงปฐมเทศนา ความว่า "...พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ใหม่ ประทับ ณ โคนไม้โพธิ์ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลอุรุเวลา พระองค์ประทับนั่งเสวยวิมุติสุข ณ โคนไม้โพธิ์ตลอดเจ็ดวัน ในเวลาปฐมยามแห่งราตรี **ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท** (ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย **สายเกิด** แล้วทรงเปล่งอุทาน ความว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เขาย่อมสิ้นความสงสัย เพราะรู้ธรรมพร้อมทั้งต้นเหตุ ในเวลามัชฌิมยามแห่งราตรี **ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทสายดับ** แล้วทรงเปล่งอุทาน ความว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เขาย่อมสิ้นความสงสัย เพราะได้ทราบถึงความสิ้นไปแห่งปัจจัยในเวลาปัจฉิมยามแห่งราตรี **ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ทั้งโดยอนุโลม** (ตามลำดับ) **และโดยปฏิโลม** (ย้อนลำดับ) แล้วทรงเปล่งอุทานความว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารพร้อมทั้งเสนาเสียได้ดังดวงอาทิตย์ทำท้องฟ้าให้สว่างฉันนั้น..." (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 212)

ฉะนั้นการเชื่อมโยงความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งแสดงปางสมาธิจึงเป็นอิริยาบถกลาง ๆ ที่น่าจะมีความมุ่งหมายของการสร้างให้เป็นองค์แทนของพระพุทธเจ้า มากกว่าที่จะบอกเล่าหรือสื่อความว่าเป็นเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนใด เพราะหากการประดิษฐ์องค์พระพุทธรูปขึ้นมาเพื่อหมายจะให้เห็นว่าเป็นพุทธประวัติตอนใดแล้วอาจต้องอาศัยองค์ประกอบอื่น ๆ มาเป็นส่วนเสริมโยงให้เห็นถึงเรื่องราวที่ชัดแจ้งมากว่าที่จะสร้างเป็นพระพุทธรูปเดี่ยว ๆ ขึ้นมา

อนึ่ง การสร้างพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิลอยองค์แบบเดี่ยว ๆ นี้ อาจมีความเกี่ยวข้องกับคติการจำลององค์พระพุทธเจ้าประดิษฐานไว้เป็นปูชนียวัตถุสำหรับการสักการบูชาในศาสนสถานเป็นสำคัญ โดยไม่ได้มุ่งเน้นไปที่การเสนอให้เห็นว่าเป็นเรื่องราวทางพุทธประวัติตอนใดโดยเฉพาะ

2.3 พระพุทธรูปประทับนั่งจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

พระพุทธรูปประทับนั่งสององค์ที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร มีพุทธลักษณะที่โดดเด่นแตกต่างกันรวมทั้งวัสดุที่ใช้ประดิษฐ์สร้างเป็นองค์พระก็มีความแตกต่างกันด้วย คือ

2.3.1 พระพุทธรูปประทับนั่งจากจังหวัดอุดรธานี

องค์พระหล่อด้วยสำริด มีขนาดประมาณ 30 เซนติเมตร พุทธลักษณะงดงามได้สัดส่วน อุษณีษะสูง ขมวดพระเกศาเป็นปุ่มใหญ่ พระขนงเป็นเส้นคล้ายเครื่องหมายปีกกา พระเนตรโปนเหลือบลงต่ำ พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนาดูอวบอิ่ม พระหนุป้าน ลำพระสอเป็นปล้อง ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดก็เป็นตามพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดี ทรงครองจีวรแบบห่มคลุม ชายจีวรพาดจากพระกรทั้งสองข้าง ย้อยลงด้านล่างผ่านข้อพระชงฆ์เป็นวงโค้งรูปตัว "U" ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างหลวม ๆ แบบไขว้ข้อพระชงฆ์ พระหัตถ์ยกขึ้นมาระดับพระอุระ จีบนิ้วพระหัตถ์ขวาด้วยพระดัชนี (นิ้วชี้) กับพระอังคุต (นิ้วหัวแม่มือ) เป็นวงรูปธรรมจักร แบบวิตรรกมุทรา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหงายฝ่าพระหัตถ์ขึ้นในท่าประทาน ซึ่งเป็นการแสดงปางประทานธรรม (ภาพที่ 4- 23) รูปแบบดังกล่าวนี้น่าจะมีพัฒนาการอย่างใดอย่างหนึ่งมาจากพระพุทธรูปปางประทานพรที่แสดงออกในลักษณะเดียวกัน เพียงแต่ใช้พระหัตถ์ขวาประทาน ไม่ได้จีบนิ้วพระหัตถ์เป็นวงธรรมจักร พระหัตถ์ซ้ายยึดชายจีวร โดยการหงายฝ่าพระหัตถ์ขวา นิ้วพระหัตถ์ทั้งห้าชี้ลงด้านล่าง จับยึดชายจีวรด้วยพระหัตถ์ซ้าย ปางหรือมุทราแบบนี้เป็นที่นิยมในพระพุทธรูปประทับยืนศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี สมัยคุปตะ-หลังคุปตะ และศิลปะแบบอนุราธปุระของศรีลังกาด้วย

ภาพที่ 4-23 พระพุทธรูปประทับนั่ง ประทานธรรม จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

รูปแบบทางศิลปกรรม พระพุทธรูปประทับนั่งแบบขัดสมาธิราบอย่างหลวม ๆ แต่พระหัตถ์แสดงปางประทานธรรม พระพุทธรูปแบบนี้พบได้น้อยสำหรับประติมากรรมพระพุทธรูปแบบลอยองค์ในวัฒนธรรมทวารวดี ส่วนใหญ่จะเป็นปางแสดงธรรม หรือประทานธรรมใน

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

อิริยาบถยืน หรืออิริยาบถการประทับนั่งแบบห้อยพระบาท สำหรับพระพุทธรูปในศิลปะแบบคุปตะและหลังคุปตะสกุลช่างสารนาถก็ได้พบการประทับและแสดงปางอิริยาบถแบบนี้มาแล้ว ซึ่งหากเทียบกับช่วงเวลาแล้ว พระพุทธรูปที่พบจากจังหวัดอุดรธานี ควรเป็นรูปแบบที่ห่างจากต้นแบบหรือศิลปะทวารวดีในยุคแรก ๆ แล้ว จากความเป็นลักษณะเฉพาะในแบบศิลปะทวารวดีอีสาน กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ตามเกณฑ์การแบ่งของนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะที่ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้น (ดูใน ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547)

ความหมายทางประติมานวิทยา ดังได้กล่าวแล้วเกี่ยวกับวิตรรกมุทราหรือปางแสดงธรรม พระพุทธรูปปางประทานธรรมก็มีความหมายเช่นเดียวกันคือ หมายถึงการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เพียงแต่การแสดงพระหัตถ์เป็นปางประทานธรรมนั้นแสดงสัญลักษณ์ด้วยการจีบนิ้วพระหัตถ์ขวาเป็นรูปวงล้อพระธรรมจักร ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหงายขึ้นและยื่นออกมาข้างหน้า เป็นการประทานธรรมจักรนั้นให้กับผู้รับ ซึ่งปรากฏในเหตุการณ์และสถานที่ต่าง ๆ กัน โดยเฉพาะการแสดงธรรมครั้งแรก หรือปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ทั้งห้า โดยแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ปรากฏตามเนื้อความในพุทธประวัติคือ "...ทรงแสดงธรรมครั้งแรก เมื่อเสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสีแล้ว ครั้งแรกภิกษุปัญจวัคคีย์แสดงอาการกระด้างกระเดื่อง แต่เมื่อทรงเตือนให้นึกถึงว่า เมื่อก่อนพระองค์ไม่เคยตรัสบอกเลยว่าตรัสรู้ บัดนี้ตรัสบอกแล้วจึงควรตั้งใจฟัง ก็พากันตั้งใจฟัง พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีใจความสำคัญคือ 1. ทรงชี้ทางที่ผิด อันได้แก่กามสุขัลลิกานุโยค (การประกอบตนให้ชุ่มอยู่ด้วยกาม) และอัตตกิลมถานุโยค (การทรมานตนให้ลำบาก) ว่าเป็นส่วนสุดที่บรรพชิตไม่ควรดำเนิน แล้วทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติสายกลาง) อันได้แก่มรรคมีองค์ 8 ว่าพระองค์ตรัสรู้แล้ว เป็นไปเพื่อพระนิพาน 2. ทรงแสดงอริยสัจสี่ คือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยละเอียด 3. ทรงแสดงว่าทรงรู้ตัวอริยสัจสี่ ทรงรู้หน้าที่อันควรทำในอริยสัจทั้งสี่ และทรงรู้ว่าได้ทรงทำหน้าที่เสร็จแล้ว จึงทรงแน่พระหฤทัยว่าได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว (อันแสดงว่าทรงปฏิบัติจนได้ผลด้วยพระองค์เองแล้ว) เมื่อจบพระธรรมเทศนา พระโกณฑัญญะได้มีดวงตาเห็นธรรมเป็นพระโสดาบัน คืออริยบุคคลชั้นต้นในพระพุทธศาสนา และได้ขอบวชในพระพุทธศาสนาก่อน ต่อมา พระวัปปะกับพระภัททิยะสดับพระธรรมเทศนา ได้มีดวงตาเห็นธรรม และได้ขอบวช ต่อมา พระมหามานะกับพระอัสสชิสดับพระธรรมเทศนาได้มีดวงตาเห็นธรรม และได้ขอบวช เป็นอันได้บวชครบทั้งห้ารูป...(สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 214)

พระพุทธรูปประทับนั่งประทานธรรมองค์นี้แม้ไม่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ ที่สามารถเชื่อมโยงได้ถึงพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่งได้ชัดเจนนัก แต่การประทับนั่งแล้วทรงแสดงธรรมด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายหงายและยื่นออกมาข้างหน้า ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการ

ประทาน หรือการให้พระธรรมที่ทรงแสดงโปรดนั้น การแสดงปางแบบนี้พบได้มากในพระพุทธรูปอิริยาบถประทับยืน แต่การพบพระพุทธรูปลอยองค์เดี่ยว ๆ น่าจะมีความสัมพันธ์กับเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนแสดงปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ทั้งห้า เพราะเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนนี้พระพุทธองค์ได้ประทับ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน การสร้างพระพุทธรูปจากพุทธประวัติตอนนี้มักประดิษฐ์ให้พระพุทธองค์อยู่ในอิริยาบถประทับนั่งเสมอ

2.3.2 พระพุทธรูปศิลา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดบุรีรัมย์

รูปแบบทางศิลปกรรม รายละเอียดขององค์พระพุทธรูปองค์นี้คือ การแสดงปางมารวิชัย โดยใช้พระหัตถ์ขวาวางพาดผ่านพระบาทข้างซ้ายและพระชงฆ์ขวา พระชานุด้านซ้ายแตกชำรุด ครองจีวรห่มเฉียง มีผ้าสังฆาฏียาวลงมาถึงใต้ราวพระอุระ รูปพระเศียรเป็นทรงสี่เหลี่ยมมุมมน ไม่พบอุษณีษะ รายละเอียดก็เป็นตามพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดีโดยทั่วไป ความพิเศษของพระพุทธรูปองค์นี้ น่าจะอยู่ที่การแสดงปางมารวิชัย ซึ่งพบได้น้อยกว่าปางอื่น ๆ ดังเช่นที่ได้กล่าวถึงไปแล้วในพระพุทธรูปนาคปรกสำริดที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น และรวมถึงความพิเศษที่ฝ่าพระหัตถ์และพระบาทปรากฏ

ภาพที่ 4-24 พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชร แสดงปางมารวิชัย จากจังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร

ลวดลายคล้ายจักร หรือดอกจันทร์บนนั้น (ภาพที่ 4- 24) การปรากฏลายลักษณะนี้บนฝ่าพระบาทนั้นอาจเป็นไปตามอุดมคติของลักษณะมหาบุรุษ ดังเช่นในมหาลักขณสูตรได้บรรยายว่า "ฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย" ซึ่งลักษณะดังกล่าวไม่ได้กำหนดไว้ที่ฝ่าพระหัตถ์ อาจเป็นแนวคิด

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

หรือคตินิยมเฉพาะท้องถิ่นก็เป็นได้ ซึ่งก็ได้มีการพบพระพุทธรูปลักษณะเช่นเดียวกันนี้ที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 193)

ความหมายทางประติมานวิทยา พระพุทธรูปปางมารวิชัย มีความเกี่ยวข้องกับพุธประวัติตอนที่พระองค์ทรงผจญกับกองทัพพญามารและสามารถเอาชนะได้ด้วยพระบารมีที่ได้บำเพ็ญเพียรมาในอดีตชาติ โดยพระองค์ทรงประทับใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในขณะที่กองทัพมารหมายจะเข้าทำลายขัดขวางการบำเพ็ญเพียรก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ แต่ก็ต้องพ่ายแพ้ไปและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดกเล่มที่ 3 ภาคที่ 1 กล่าวถึงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนมารผจญว่า พระพุทธองค์ทรงประทับเหนือบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เบื้องทิศตะวันออก และทรงอธิษฐานว่าหากไม่บรรลุถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณก็จะไม่ลุกจากบัลลังก์ เมื่อพญามารทราบถึงเหตุดังกล่าวจึงยกทัพไพร่พลมารมายังพระพุทธองค์เพื่อทำการขัดขวางหมายจะให้พระพุทธองค์ทรงละจากบัลลังก์เสีย จึงบัลดารให้เกิดภยันตรายต่าง ๆ ทั้งลม ฝน ห่าฝนหิน ห่าฝนเครื่องประหาร ห่าฝนถ่านเพลิง ห่าฝนเถ้าธุลี ห่าฝนทราย ห่าฝนเปือกตม ห่าฝนความมืด แต่ก็ไม่สามารถทำลายพระพุทธองค์ได้ จึงได้สั่งกองทัพไพร่พลมารให้เข้าจับและปลงพระชนม์พระพุทธองค์ พญามารได้กล่าวว่า “สิทธัตถะ ท่านจงลุกจากบัลลังก์นี้เถิด บัลลังก์นี้ไม่ถึงแก่ท่าน บัลลังก์นี้ถึงแก่เรา” พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบว่า “ดูก่อนมาร ท่านไม่ได้บำเพ็ญบารมี 10 อุปบารมี 10 และปรมัตถบารมี 10 ทั้งไม่ได้บริจาคมหาบริจาค 5 ไม่ได้บำเพ็ญญาตัตถจริยา โลกัตถจริยาและพุทธัตถจริยา บัลลังก์นี้จึงไม่ถึงแก่ท่าน บัลลังก์นี้ถึงแก่เรา” จากนั้นพญามารจึงถามพระพุทธองค์ว่าใครเป็นพยานในการบำเพ็ญทานบารมีของท่าน พระพุทธองค์จึงเหยียดพระหัตถ์ขวาชี้ลงแผ่นดินตรัสถามแผ่นดิน (ก็คือพระแม่ธรณีในแบบบุคลาธิษฐาน) ว่า “ในคราวที่เราดำรงอยู่ในอัตภาพเป็นพระเวสสันดรแล้วให้สัตตสตกมหาทาน ท่านได้เป็นพยานหรือไม่ได้เป็น” แม่พระธรณีจึงตอบว่า “เราเป็นพยานท่าน” กองทัพมารจึงพ่ายแก่พระพุทธองค์ พระพุทธองค์จึงทรงนั่งพิจารณาธรรมจนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 143-150)

2.4 พระพุทธรูปสำริด นาคปรกประทับนั่งแสดงปางมารวิชัย จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ภาพที่ 4-25 พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ นาคปรกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

รูปแบบทางศิลปกรรม พระพุทธรูปขนาดเล็ก ประทับนั่งแสดงปางมารวิชัย (ภูมิสปรรศมุทรา) เหนือฐานบัว (ฐานปัทม์) ใต้พังพานนาคเจ็ดเศียร (ภาพที่ 4- 25) พุทธลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปองค์นี้ก็มีรูปแบบเช่นเดียวกับพระพุทธรูปทั่ว ๆ ไปในแบบทวารวดี และมีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับเค้าพระพักตร์ที่มีรูปค่อนข้างเรียว อุษณีษะเป็นทรงกรวยยาว คล้ายกับพระพุทธไสยาสน์ภูเวียง และพระพิมพ์แบบประทับนั่งสมาธิเพชรเหนือฐานบัว จากเมืองฟ้าแดดสงยาง เกี่ยวกับการแสดงปางมารวิชัยนี้มีพบได้น้อยมากในวัฒนธรรมทวารวดี โดยส่วนใหญ่แล้วการแสดงปางเช่นนี้มักสัมพันธ์กับปางสมาธิ อย่างพระพิมพ์นาคปรกที่พบจากพระธาตุนาดูน (เมืองนครจำปาศรี) อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ก็ล้วนทำปางสมาธิทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามการแสดงปางเช่นนี้อาจเป็นการรวมเรื่องหรือเหตุการณ์ตอนสำคัญ ๆ ของพุทธประวัติไว้ในคราวเดียวกัน กล่าวคือการแสดงปางมารวิชัยนั้นเกี่ยวข้องโดยตรงกับพุทธประวัติตอนมารผจญในคราวที่พระพุทธองค์กำลังตรัสรู้พระพุทธธรรม และนาคปรกก็เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์หลังจากที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสรู้บรรลุถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เป็นการทบทวนพระธรรมที่ทรงได้ตรัสรู้นั้นในการเสวยวิมุตติสุขของสัปดาห์ที่หก ตามเหตุการณ์คือพระยานาคได้เข้ามาขนดกายถวายต่างบัลลังก์ และแผ่พังพานคุ้มกันสายฝนอันเจือด้วยลมหนาวปกป้องพระพุทธองค์ เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงเหตุการณ์อันมีลำดับต่อเนื่องกัน

พระพุทธรูปนาคปรก เป็นการถ่ายทอดเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในสัปดาห์ที่หกแห่งการเสวยวิมุติสุขของพระพุทธองค์ภายหลังที่ได้ทรงตรัสรู้แล้ว แสดงออกด้วยการประดิษฐ์พระพุทธเจ้า

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ในอิริยาบถประทับนั่งเหนือขนดนาค เบื้องบนมีเศียรของนาคแผ่พังพานปกคลุมซึ่งส่วนมากแล้วจะทำเป็นพญานาคเจ็ดเศียร

รูปแบบของพระพุทธรูปนาคปรกในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานมีที่ควรจะกล่าวถึงอยู่สององค์ด้วยกันคือ พระพุทธรูปนาคปกปางสมาธิศิลาขนาดใหญ่พบที่เมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บรักษาที่วัดอุทัยมัคคาราม ตำบลหินดาด อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา องค์พระครองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว และไม่ปรากฏชายจีวรอันเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของศิลปะอมราวดี รวมทั้งลักษณะของพระพักตร์ และการประทับนั่งสมาธิอย่างหลวม ๆ สำหรับนาคนั้นเป็นแบบทวารวดี กล่าวคือการมีรูปหน้าที่แบน มองตรง (นาคหน้าลิง) โดยต่างกับนาคในวัฒนธรรมเขมรที่มองเห็นด้านข้างและมีรูปหน้ายาว (นาคหน้าหมา)

ความพิเศษของพระพุทธรูปนาคปรกลอยองค์สำริดจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่นองค์นี้ อยู่ที่การแสดงปางเป็นปางมารวิชัย ซึ่งมีพบได้น้อยมากในวัฒนธรรมทวารวดี หรือแม้กระทั่งในวัฒนธรรมพุทธศาสนาในสมัยหลังลงมาแล้วก็ตาม การทำพระพุทธรูปนาคปรกแต่พระหัตถ์ทำปางมารวิชัยนั้น ศาสตราจารย์ฌอง บวชเซอลิเยร์ ให้ความเห็นว่าทั้งสองแบบต่างก็แสดงถึงสภาวะหรือเหตุการณ์การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าด้วยกันทั้งคู่ ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นไปได้ถึงการรวมความคิดหรือเหตุการณ์ทั้งสองเข้าไว้ให้มีความต่อเนื่องในพระพุทธรูปองค์เดียวกัน (ซอง บวสเซอลิเยร์, 2530, หน้า 126-131 อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 236)

ความหมายทางประติมานวิทยา ดังกล่าวแล้วว่าพุทธประวัติอันเป็นมูลเหตุให้เกิดการประดิษฐ์พระพุทธรูปนาคปรกนั้นมาจากพุทธประวัติตอนเสวยวิมุติสุข ดังเช่นเนื้อความในพระไตรปิฎก เล่มที่ 4 มหาวรรค พระวินัยปิฎก มหาขันธกะ (หมวดใหญ่) กล่าวถึงเหตุการณ์ ตอนเสวยวิมุตติสุข **"ทรงเปล่งอุทานที่ต้นจิก"** ความว่า "...ครั้นครบเจ็ดวันแล้ว ทรงออกจากสมาธิ เสด็จจากโคนต้นไม้อชปาลนิโครธ ไปยังต้นจิก ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้จิกนั้นตลอดเจ็ดวัน และได้เกิดเมฆใหญ่ผิดฤดูการมีฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวตลอดเจ็ดวัน พญานาคชื่อมุจลินท์มาวงด้วยขนดรอบพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเจ็ดรอบ เพื่อป้องกันหนาว ร้อน เหลือบ ยุง เป็นต้น ทรงเปล่งอุทานปรารภสุขสี่ประการ คือ **สุขเพราะความสงัด, สุขเพราะไม่เบียดเบียน, สุขเพราะปราศจากราคะก้าวล่วงกามเสียได้** และประการสุดท้าย **สุดอย่างยอด คือการนำความถือตัวออกเสียได้..."** (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 231)

หากพิจารณาตามเงื่อนไขของหลักพุทธธรรมที่ยกมานี้ อาจกล่าวได้ถึงหลักธรรมแห่งความสุขทั้งสี่ประการดังกล่าวนั้นได้รับการส่งเสริมผ่านงานศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน

นอกไปจากนี้ยังน่าจะมีความหมายในด้านคติความเชื่อท้องถิ่นอื่น ๆ ด้วยเช่น เป็นการ

แสดงให้เห็นว่า "นาค" นั้นมีบทบาทสำคัญในทางพระพุทธศาสนาไม่มากก็น้อย เพราะได้ปรากฏเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับนาคในพุทธประวัติหลายตอนด้วยกัน ซึ่งรวมทั้งคติความเชื่อของชนดั้งเดิมในภูมิภาคนี้ว่าสืบเชื้อสายมาจากนาค โดยการสมสู่กับพราหมณ์ที่มาจากอินเดีย (ดี.จี.อี.ฮอลล์, 2549, หน้า 27-33)

3. พระพุทธรูปประทับอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน)

ภาพที่ 4-26 พระพุทธรูปประทับอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน) วัดธรรมจักรเสมาราม ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

รูปแบบทางศิลปกรรม พระพุทธรูปประทับไสยาสน์ หรือพระนอน ในพื้นที่ภาคอีสานโดยส่วนใหญ่แล้วจะพบการประดิษฐานพระพุทธรูปแบบนี้ตามสถานที่ทางธรรมชาติประเภทภูผาต่าง ๆ ซึ่งจะได้กล่าวแยกไว้เป็นหัวข้อต่างหาก สำหรับพระพุทธรูปประทับนอนหรืออิริยาบถไสยาสน์แบบลอยองค์นั้น พบหลักฐานเพียงแห่งเดียว คือพระพุทธไสยาสน์วัดธรรมจักรเสมาราม อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 4- 26) เป็นพุทธไสยาสน์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุด ประดิษฐานอยู่บนแท่นฐานของวิหารแบบทรงโรง (หลังคาคลุม) ความกว้าง 6.50 เมตร ความยาว 26 เมตร และจากการขุดค้น-ขุดแต่งทางด้านโบราณคดียังได้พบส่วนประกอบอื่น ๆ ทางสถาปัตยกรรมทั้งชิ้นส่วนของช่องหน้าต่าง กระเบื้องดินเผา รวมถึงร่องรอยของหลุมเสา วงกบศิลาที่สร้างเรียนแบบเครื่องไม้ องค์พระมีความยาวจากพระเศียรถึงพระบาทประมาณ 13.30 เมตร หันพระเศียรไปทางทิศใต้ พระพักตร์หันไปทางทิศตะวันออก

องค์พระประดิษฐ์ด้วยวิธีการนำก้อนหินมาวางเรียงซ้อนกัน แล้วถากโกลนให้ได้รูป พบการก่อเสริมด้วยอิฐ ในส่วนของพระเศียรด้านหลัง รายละเอียดบางส่วนคล้ายกับว่าไม่ได้เกิดจาก

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

การชำรุดเสื่อมโทรมไปตามธรรมชาติ แต่หากเกิดจากการจงใจกระทำตั้งแต่แรกสร้าง โดยให้ความสำคัญกับบางส่วน เช่น พระบาท พระหัตถ์ พระอังสาซ้าย (ด้านบนตามที่ปรากฏ) และพระเศียร นอกจากนั้นเป็นการโกลนขึ้นรูปธรรมดา

การกระทำดังกล่าวนี้น่าจะเกี่ยวข้องกับการคิดเผื่อสำหรับมุมมองในการเข้ามาสักการบูชาของศรัทธาสาธุชน ซึ่งความสัมพันธ์ด้านมุมมองกับรูปแบบของวิหารอาคารทรงโรงดังกล่าว อธิบายได้คือ ทางเข้าของวิหารจะอยู่ทางทิศเหนือ (ด้านพระบาท) ฉะนั้นหากมององค์พระจากมุมนี้ก็จะเห็นพระบาท พระอังสา เรียงต่อเนื่องกันเข้าไปในทางลึก เห็นเป็นองค์พระที่สมบูรณ์ ประกอบกับการเว้นระยะห่างระหว่างผนังกับองค์พระที่มีพื้นจำกัดก็ทำให้เชื่อได้ว่ามีการออกแบบเรื่องแสงและเงาที่สัมพันธ์กับองค์พระด้วยเช่นกัน เพราะการเข้ามาสักการะองค์พระด้านหน้านั้นไม่สามารถกระทำได้ เนื่องจากผนังของวิหารที่แนบชิดกับองค์พระเกินไป ซึ่งไม่มีพื้นที่เหลือพอสำหรับกิจกรรมเช่นนี้ ฉะนั้นจึงไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่จะต้องทำการสลักองค์พระให้กลมกลึงเสร็จสมบูรณ์ในทุก ๆ ส่วน เนื่องจากมุมมองที่ประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์องค์นี้มีอยู่เพียงมุมเดียว คือด้านปลายพระบาท

ความหมายทางประติมานวิทยา ดังกล่าวแล้วว่าพระพุทธไสยาสน์ หรือพระนอนในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานส่วนใหญ่แล้วจะเป็นพระพุทธรูปที่สลักไว้ตามเพิงผา มีอยู่เพียงองค์เดียวที่เป็นพุทธปฏิมาแบบลอยองค์ คือพระพุทธไสยาสน์จากวัดธรรมจักรเสมารามแห่งนี้ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2552) กล่าวว่าการประดิษฐานพระพุทธรูปอิริยาบถไสยาสน์ก็มีเช่นเดียวกันในวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางอย่างพระพุทธไสยาสน์จากถ้ำจามและถ้ำฝาโถ เขางู จังหวัดราชบุรี ที่เป็นประติมากรรมแบบนูน พบกรรมวิธีปั้นปูนประดับลงบนผนังหินประกอบกับกรรมวิธีการสลักรูปพระพุทธรูป และองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เช่นต้นสาระ และมีร่องรอยว่าเป็นภาพพุทธประวัติต่าง ๆ จำนวนมาก อย่างไรก็ตามเมื่อเทียบปริมาณหลักฐานจากพระพุทธไสยาสน์ที่พบในภาคอีสานแล้วถือว่ายังมีปริมาณที่น้อยกว่า (ในส่วนของพระพุทธไสยาสน์นี้จะได้แยกกล่าวต่างหากในหัวข้อพระพุทธรูปอิริยาบถไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่สลักไว้ตามเพิงผา)

ความพิเศษของพระพุทะไสยาสน์จากวัดธรรมจักรเสมารามแห่งนี้นอกจากจะมีขนาดที่ใหญ่แล้วยังเป็นพระพุทธไสยาสน์แบบลอยองค์เพียงที่เดียว และมีสถาปัตยกรรมที่เป็นวิหารเป็นองค์ประกอบหลักรองรับการประดิษฐานขององค์พระ ซึ่งก็ยังไม่พบในแหล่งใดของวัฒนธรรมทวารวดี

การประทับในอิริยาบถไสยาสน์ของพระพุทธองค์นั้น มีกล่าวไว้ในพุทธประวัติหลายตอนด้วยกัน ทั้งการไสยาสน์ปกติในพุทธกิจประจำวัน และมีความหมายจำเพาะเจาะจงถึงตอนดับขันธปรินิพาน เช่นในสังคีติสูตรกล่าวถึงการประทับในอิริยาบถไสยาสน์เมื่อคราวเสด็จสู่

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

กรุงกบิลพัสดุ์ว่า

> ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงชี้แจงพวกเจ้าศากยให้เห็นแจ้งสมาทานอาจหาญ รื่นเริงด้วยธรรมิกถาตลอดราตรี แล้วตรัสเรียกพระอานนท์ ว่าดูก่อนอานนท์ เรื่องปฏิปทาของเสขบุคคลเธอจงจำให้แจ่มแจ้ง เพื่อพวกเจ้าเมืองกบิลพัสดุ์เถิด เราเมื่อยหลัง เราขอพักสักหน่อย... พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้ปูลาดผ้าสังฆาฏิเป็นสี่ชั้น สำเร็จสีหไสยาสน์ด้วยพระปรัศว์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ" (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 27)

อย่างไรก็ตามการประดิษฐ์พระพุทธไสยาสน์เช่นนี้ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานคงไม่อาจละเลยไปได้ต่อความหมายและความสำคัญ ซึ่งต้องผ่านการคัดสรรว่าพุทธประวัติ หรืออิริยาบถตอนใดที่มีความหมายและมีความสำคัญต่อหลักธรรมทางพุทธศาสนาและมีผลอย่างใดอย่างหนึ่งต่อพุทธศาสนิกชน การประดิษฐ์พระพุทธรูปไสยาสน์เช่นนี้จึงควรเป็นพุทธประวัติตอนปรินิพานอันมีความหมายและความสำคัญต่อหลักธรรมและพุทธศาสนิกชนมากกว่าการพุทธกิจประจำวันธรรมดา ดังเช่นพุทธประวัติตอนปรินิพานที่กล่าวไว้ในมหาปรินิพานสูตร ว่าพระพุทธองค์ทรงประทับอิริยาบถไสยาสน์ภายใต้ต้นสาละคู่ หันพระเศียรไปทางทิศเหนือ ตามข้อความที่คัดมาดังนี้

> "ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญวดี เมืองกุสินารา และสาลวันอันเป็นที่แวะพักแห่งพวกเจ้ามัลละ ครั้นแล้วรับสั่งท่านพระอานนท์ว่า ดูก่อนอานนท์ เธอจงช่วยตั้งเตียงให้เรา หันศีรษะไปยังทิศอุดร ระหว่างไม้สาระคู่ เราเหน็ดเหนื่อยแล้วจักนอน... พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสำเร็จสีหไสยาสน์พระปรัศว์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ" (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 150)

ตามเนื้อความที่กล่าวถึงพุทธลีลาในการปริพาน จากพระไตรปิฎก ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวัคค์ ที่มีความหมายสำคัญแห่งหลักธรรมเรื่อง "อนุบุพพวิหาร" ว่า

> ...ครั้นแล้วทรงเข้าฌานที่ 1 ออกจากฌานที่ 1 เข้าสู่ฌานที่ 2 เป็นลำดับไปจนครบรูปฌาน (ฌานมีรูปเป็นอารมณ์) 4 อรูปฌาน (ฌานมีสิ่งที่ไม่ใช่รูปเป็นอารมณ์) 4 และสัญญาเวทยิตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญา ความกำหนดหมาย และเวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ ไม่สุข) ซึ่งรวมหมดทั้งเก้าข้อนี้เรียก เรียก อนุบุพพวิหาร คือธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งจิตใจโดยลำดับ คล้ายวิหาร 9 ชั้น และแต่ละชั้นก็มีอารมณ์แห่งจิตต่างกันไป ต่อจากนั้นทรงออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธ ย้อนกลับเข้าสู่อรูปฌานที่ 4 (คล้ายกับออกจากตึกชั้นที่ 9 ย้อนลงมาสู่ชั้นที 8) โดยนัยนี้ทรงย้อนกลับไปถึงฌานที่ 1 เข้าสู่ฌานที่ 2 เรื่อยไปจนถึงฌานที่ 4 และเมื่อออกจากฌานที่ 4 แล้วก็ปรินิพาน..." เป็นการแสดงให้

เห็นว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ติดในรูปฌานหรืออรูปฌาน เพราะได้เข้าสู่ปรินิพานในระหว่างรูปฌานและอรูปฌานดังกล่าวนั้น (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 329)

ความสำคัญและหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธอิริยาบถไสยาสน์และพุทธประวัติตอนปรินิพานด้วยประการฉะนี้ และน่าจะเป็นเหตุเป็นผลพอที่พุทธประวัติตอนนี้ถูกเลือกสรรมาประดิษฐ์สร้างเป็นพระพุทธเจดีย์ ปูชนียวัตถุ พระพุทธรูปไสยาสน์ปางปรินิพาน ที่ให้ความหมายทางธรรมมากกว่าการไสยาสน์ในพุทธกิจอื่น ๆ

อภิปรายรูปแบบและความหมายของพระพุทธรูปลอยองค์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน

อาจกล่าวได้ว่ารูปแบบและความหมายของพระพุทธรูปแบบลอยองค์ในศิลปะทวารวดีอีสานนั้นสัมพันธ์กันทั้งอิริยาบถและการแสดงปางดังนี้คือ

อิริยาบถ การประทับยืนที่พบมีทั้งการประทับยืนแบบตริภังค์ (เอียงสามส่วน) และแบบสมภังค์ (สมดุล) การประทับยืนแบบตริภังค์นั้นน่าจะเป็นรูปแบบของศิลปกรรมทวารวดียุคแรก ๆ ยังคงรักษาระเบียบที่มีความใกล้ชิดกับแม่แบบจากศิลปะอินเดีย และการประทับยืนแบบสมภังค์ ซึ่งพบได้ในจำนวนที่มากกว่า อันเป็นรูปแบบที่คลี่คลายเป็นลักษณะเฉพาะแล้ว ซึ่งถือได้ว่าเป็นแบบอย่างของศิลปะทวารวดีอย่างแท้จริง

การประทับนั่ง มีทั้งการประทับนั่งสมาธิราบ และสมาธิเพชร ส่วนการประทับนั่งแบบประลัมพปาทาสนะ หรือภัทราสนะ อันได้แก่การนั่งห้อยพระบาทนั้นพบได้เฉพาะในพระพุทธรูปที่สลักบนใบเสมา และพระพิมพ์บางแบบ (ซึ่งจะได้กล่าวถึงในส่วนของพระพิมพ์และเสมาหินในหัวข้อต่อไป)

การแสดงปาง ส่วนใหญ่ที่พบจะเป็นปางสมาธิ และปางแสดงธรรม ส่วนปางมารวิชัยนั้นพบได้น้อย การแสดงปางของพระพุทธรูปสื่อนัยหรือแสดงความหมายที่สำคัญอันเป็นการแสดงสัญลักษณ์ด้วยมือ หรือพระหัตถ์ โดยเฉพาะการแสดงธรรม หรือวิตรรกมุทราเป็นปางที่นิยมมากในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ความสำคัญของการแสดงปางเป็นสัญลักษณ์ตอนนี้มีความหมายถึงการแสดงธรรม ซึ่งก็คือการเทศนาสั่งสอนพุทธศาสนิกชน ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม เป็นการแสดงนัยถึงคตินิยมของชุมชนทวารวดีอีสานที่ให้การเคารพนับถือมีศรัทธาประสาทะต่อหลักพุทธธรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่อง **“ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร”** จากพระพุทธรูปประทับนั่งประทานธรรม เชื่อมโยงกับพุทธประวัติตอนปฐมเทศนา และยังพบเสมาหินแสดงเรื่องราวพุทธประวัติตอนนี้จากเมืองฟ้าแดดสงยาง รวมถึงนัยทางการเมืองการปกครองที่เกี่ยวข้องกับคติพระจักรพรรดิราช ผ่านการประกอบกริยาบุญทางพระพุทธศาสนา โดยมีปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานในรูปแบบของพุทธเจดีย์ต่าง ๆ

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

โดยเฉพาะพระพุทธรูปแสดงวิตรรกมุทรา หรือปางแสดงธรรม ที่เป็นการประกาศหลักพุทธธรรมทางศาสนจักรควบคู่ไปกับการใช้หลักธรรมวิชัยของฝ่ายอาณาจักรไปพร้อมกัน

ส่วนการแสดงปางสมาธินั้น เป็นการสื่อถึงการปฏิบัติบำเพ็ญเพียรของพระพุทธองค์อันเป็นความสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความเพียรก่อนการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยการปฏิบัติเจริญสมาธิจนเกิดปัญญาพิจารณาถึงหลักพุทธธรรมโดยเฉพาะเหตุการณ์พุทธประวัติตอนตรัสรู้เรื่อง **“อริยสัจสี่”**

อย่างไรก็ตามทั้งอิริยาบถการประทับยืน และประทับนั่งของพระพุทธรูปลอยองค์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้น มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการแสดงปาง กล่าวคือ อิริยาบถประทับยืนจะสัมพันธ์กับปางแสดงธรรมหรือวิตรรกมุทรา ส่วนอิริยาบถประทับนั่งนั้นจะมีทั้งการแสดงปางสมาธิ นอกจากนี้ยังพบปางแสดงธรรม และปางมารวิชัยก็พบด้วยแต่มีจำนวนน้อย ซึ่งส่วนใหญ่แล้วจะปรากฏเป็นปางสมาธิมากกว่า ซึ่งอาจเป็นคตินิยมที่สำคัญของยุคสมัยทวารวดีอีสานก็เป็นได้ (สำหรับพระพุทธไสยาสน์จะได้อภิปรายในหัวข้อต่อไปนี้)

4. พระพุทธรูปที่สลักไว้ตามภูผา

ศาสนสถานประเภทหนึ่งในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน คือการปรับปรุงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติประเภทถ้ำ คูหา หรือเพิงผาต่าง ๆ ให้เป็นศาสนสถาน ที่อาจมีความสืบเนื่องมาในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยการใช้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธีกรรม

การใช้ถ้ำ คูหา สถานที่ทางธรรมชาติเป็นศาสนสถานเป็นที่นิยมในอินเดียโบราณ ที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางคือ ถ้ำอชันตา และถ้ำเอลโลรา ในสมัยคุปตะ และหลังคุปตะ ซึ่งวัฒนธรรมอินเดียสมัยนี้ได้ส่งอิทธิพลทางความคิด และแบบแผนต่าง ๆ ต่อภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากที่สุดสมัยหนึ่ง

วัฒนธรรมอินเดียโบราณแบ่งศาสนสถานแบบนี้ได้เป็นสองประเภทคือ ถ้ำเจติยสถาน และถ้ำเจติยวิหาร ถ้ำแบบเจติยวิหารใช้สำหรับประกอบพุทธกิจพิธีต่าง ๆ และถ้ำแบบเจติยสถาน ใช้สำหรับการพักอาศัยจำพรรษาของภิกษุสงฆ์ ถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานยืนยันได้ในประเด็นดังกล่าว แต่ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานก็พบศาสนสถานประเภทถ้ำ คูหา หรือเพิงผาต่าง ๆ ที่ไม่อาจจะระบุได้ชัดเจนว่าเป็นถ้ำแบบเจติยสถาน หรือเจติยวิหาร แต่ศาสนสถานทั้งหมดก็ปรากฏหลักฐานประเภทพระพุทธรูป และเสมาหินเป็นหลักฐานประดิษฐานอยู่เป็นสำคัญ ทั้งพระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ และพระพุทธรูปประทับในอิริยาบถนั่ง ตามศาสนสถานต่าง ๆ ดังนี้

พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์

ภูเวียง อำเภอภูซุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ภูปอ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

ภูค่าว อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

วัดเชิงดอยเทพรัตน์ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถนั่ง

ภูพระ อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ

ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

4.1 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน)

4.1.1 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน) ภูเวียง

องค์พระประดิษฐานบนหน้าผาภูเขาหินทรายยอดตัด มีความสูงประมาณ 620 เมตร หน้าผาส่วนที่ใช้สลักเป็นองค์พระนั้นเกิดจากการแตกหักตามแนวขอบของหิน จึงทำให้เกิดพื้นที่ว่างที่ค่อนข้างเรียบสม่ำเสมอ สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นบนพื้นผนังหินดังกล่าว สลักนูนด้วยความลึกประมาณ 20 ซ.ม. ความยาวขององค์พระฯ วัดจากยอดอุษณีษะของพระเศียรถึงส่วนปลายพระบาท อยู่ที่ประมาณ 3.80 เมตร

ภาพที่ 4-27 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ ภูเวียง จากบ้านไชยสอ ตำบลไชยสอ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

พุทธลักษณะ รูปพระเศียรเป็นทรงรียาว กรอบพระพักตร์ด้านบนพระนลาฏเป็นรูปรีในแนววงโค้งลงรับกับพระหนุที่ค่อนข้างแหลม อุษณีษะเป็นทรงกรวยสูง ขมวดพระเกศากลมใหญ่ขดเป็นวงก้นหอย พระขนงเป็นเส้นต่อเนื่องกันในรูปเครื่องหมายปีกกา พระเนตรโปนเหลือบลงต่ำจนดูเกือบหลับ พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์ใหญ่ ประทับในอิริยาบถไสยาสน์ แบบสีหไสยาสน์ โดยการนอนตะแคงขวา ใช้พระกรขวาซ้อนพระเศียรไปด้านหลัง ไม่แสดงพระหัตถ์ขวาให้เห็น หัน

พระเศียรไปทางทิศเหนือ พระกรและพระหัตถ์ซ้ายปล่อยแนบลำพระองค์ พระชงฆ์และพระบาทวางเหลื่อมซ้อนกัน ครองจีวรเฉียง เปิดพระอังสาขวา จีวรเรียบไม่มีริ้ว ชายสังฆาฏิพาดยาว แสดงให้เห็นรอยพับหยักที่ปลาย ชายจีวร (ผ้าคลุม) และชายสบง (ผ้านุ่ง) บานออกตอนปลายในระดับครึ่งพระชงฆ์ พระบาทซ้ายทับพระบาทขวาเหลื่อมเล็กน้อย ในแนวค่อนข้างฉาก (ภาพที่ 4- 27)

นอกจากภาพสลักพระพุทธรูปดังกล่าวแล้ว บนแผ่นผนังหินเดียวกันถัดไปด้านข้างเหนือเศียรพระพุทธรูปเล็กน้อย มีอักขระจารึก 2 บรรทัด รูปอักษรเป็นแบบหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับรูปอักษรที่ใช้อยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14 โดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์ อ่านได้ว่า

บรรทัดที่ 1. ราผาจยา...

บรรทัดที่ 2. วิทยา...

แปลได้เพียงคำศัพท์ไม่เป็นประโยคได้ว่า

บรรทัดที่ 1 ให้พูด...

บรรทัดที่ 2 ความรู้... (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 57)

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถไสยาสน์ภูเวียง

รูปแบบทางศิลปกรรม พุทธลักษณะโดยรวมนั้นเป็นแบบศิลปะทวารวดี ที่ถึงแม้ว่ารูปพระพักตร์จะดูออกรีมากกว่าเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน ดังเช่นในแบบอย่างของศิลปะทวารวดีทั่ว ๆ ไปก็ตาม ซึ่งรูปพระพักตร์แบบรีนี้ยังพบได้ในพระพิมพ์ดินเผาบางแบบของศิลปะทวารวดีอีสานคือ พระพุทธเจ้าประทับนั่งบนฐานบัว ที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ และพระพุทธรูปสำริด นาคปรก จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ตามที่กล่าวมาแล้ว

การประทับแบบสีหไสยาสน์ อิริยาบถไสยาสน์ หรือการนอน สีหไสยาสน์หมายถึงท่านอนของพระยาราชสีห์ เป็นอิริยาบถหรือท่านอนอันเลิศของพระพุทธเจ้า คือท่านอนตะแคงขวาโดยซ้อนพระบาทเหลื่อมกัน เพื่อไม่ให้เกิดการกดทับ เกิดความสบาย ทั้งพระชานุ และข้อพระบาท

ความหมายทางประมานวิทยา ความหมายของการประทับในอิริยาบถไสยาสน์ นั้นไม่ได้หมายเฉพาะการเสด็จดับขันธ์ปรินิพานของพระพุทธเจ้าเท่านั้น หากแต่ยังมีการกล่าวถึงในพุทธกิจต่าง ๆ ด้วย ทั้งในยามปกติ และยามปรินิพาน ตามที่ได้กล่าวถึงแล้วในส่วนของพระพุทธไสยาสน์แบบลอยองค์ ที่วัดธรรมจักรเสมาราม ใน “เสขปฏิปทาสูตร สังคีติสูตร” กล่าวถึงการทำสีหไสยาสน์เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จสู่กรุงกบิลพัสดุ์ และยามปรินิพานใน “มหาปรินิพานสูตร” จากพระบาลีสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ว่าพระพุทธองค์ทรงประทับในอิริยาบถไสยาสน์ภายใต้ต้นสาระ

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

คู่ โดยหันพระเศียรไปทางทิศเหนือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสำเร็จสีหไสยาโดยพระปรัสเบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ

ฉะนั้นหากพิจารณาถึงองค์ประกอบของภาพตอนปรินิพานนั้น นอกจากอิริยาบถการประทับสีหไสยาสน์ของพระพุทธองค์แล้ว ยังมีภาพองค์ประกอบของตั่งเตียง ต้นไม้สาระคู่ ผ้าปูลาด แต่กรณีของพระพุทธไสยาสน์ภูเวียงพบเพียงภาพพระพุทธองค์ซึ่งก็เป็นองค์ประธานหลักสำคัญของภาพก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ถึงภาพเหตุการณ์ตอนปรินิพาน เพราะการประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานน่าจะเป็นการสื่อความหมายถึงเหตุการณ์สำคัญของพุทธประวัติ ซึ่งตามเหตุปัจจัยแล้วต้องมีการคัดสรรค์ เพื่อสื่อความหมายให้เป็นที่เข้าใจในวงกว้าง เหตุเพราะการสื่อสารความรู้ของผู้คนในสังคมทวารวดีอีสานน่าจะยังเป็นการสื่อสารแบบมุขปาฐะ ด้วยเหตุนี้การสร้างสรรค์หรือประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นมา น่าจะมีการคัดสรรค์ตอน หรือเหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ อันเป็นที่เข้าใจกันดี ซึ่งคงจะไม่สร้างเป็นองค์พระขึ้นมาลอย ๆ โดยไม่ให้ความสำคัญกับคติ หรือความหมายนั้นดูจะไม่เป็นเหตุเป็นผลนัก แม้ว่าจะมีการกล่าวถึงอิริยาบถการนอนของพระพุทธองค์ในที่ต่าง ๆ ก็ตามแต่เหตุการณ์ตอนปรินิพานมีความสำคัญที่แฝงนัยความหมายแห่งพุทธธรรม พุทธพจน์ต่าง ๆ ในเหตุการณ์ตอนนี้ และยังมีรายละเอียดและองค์ประกอบปลีกย่อยอื่น ๆ อีกทั้งทิศทางการหันพระเศียร วัสดุสำหรับปูลาด ที่ตำแหน่งประทับ

4.1.2 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน) ภูปอ

ภาพที่ 4-28 พระพุทธไสยาสน์ภูปอ (องค์แรก) วัดพระอินทร์ประทานพร บ้านโพนคำ ตำบลภูปอ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

พระพุทธไสยาสน์ภูปอประดิษฐานบนแผ่นหินใต้เพิงผา 2 แห่ง ในที่ต่างระดับกัน พระพุทธไสยาสน์แรกสลักอยู่บนผนังหินใต้เพิงผาเชิงเขา สูงจากพื้นดินประมาณ 5 เมตร องค์ที่สองอยู่บนผนังหินใต้เพิงผาเกือบถึงยอดเขา สูงจากพื้นดินล่างประมาณ 80 เมตร

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถไสยาสน์ภูปอ

รูปแบบทางศิลปกรรม รายละเอียดและพุทธลักษณะของพระพุทธรูปทั้งสององค์กล่าวได้ดังต่อไปนี้

องค์แรก เป็นภาพสลักบนแผ่นหินใต้เพิงผาเชิงเขา สูงนูนขึ้นมาจากแผ่นหินประมาณ 15 ซ.ม. ความยาวขององค์พระประมาณ 3.30 เมตร ส่วนที่กว้างสุดที่ประมาณ 1.29 เมตร องค์ประกอบอื่น ๆ ในภาพสลักเป็นรูปผ้าปูลาดรององค์พระและผ้า (หมอน) หนุนพระเศียรและรองพระบาททั้งคู่ รอบ ๆ พระวรกายและพระเศียร สลักเป็นรูปประภามณฑล และประดับโดยรอบประภามณฑลนั้นด้วยรูปดวงดอกไม้เป็นระยะ ๆ (ภาพที่ 4- 28)

องค์พระประทับนอนตะแคงข้างขวาตามแบบสีหไสยาสน์ พระเศียรวางทับบนพระหัตถ์และพระกรข้างขวา หันพระเศียรสู่ทิศเหนือ พระพักตร์ผินไปทางทิศตะวันตก รูปพระพักตร์ทรงสี่เหลี่ยมแป้น ขมวดพระเกศาใหญ่ พระอุษณีษะนูนแหลมเป็นรูปกรวย รายละเอียดพระพักตร์คมชัด พระกรซ้ายวางทอดแนบลำพระองค์จนเกือบจรดพระชานุ พระบาทซ้ายซ้อนทับพระบาทขวาในแนวเกือบตั้งฉาก ครองจีวรแบบเฉียง จีวรเรียบแนบพระองค์ ปลายพระบาทด้านล่างปรากฏจารึกอักษรโบราณ แต่ได้ถูกทาสีทองสังเคราะห์ทับเต็มพื้นภาพและองค์พระ จึงไม่อาจศึกษาได้ถึงรูปแบบของตัวอักษรดังกล่าวได้

อนึ่ง จากรูปแบบการสลักผ้าปูลาดรองรับองค์พระ รวมทั้งพระเศียร และพระบาทมีปรากฏรายละเอียดการบรรทมสีหไสยาสน์ของพระพุทธองค์ว่าปูลาดด้วยผ้าสังฆาฏิ ในมหาปรินิพานสูตร ความว่า

> ... ตรัสเรียกท่านพระจุนทกะมารับสั่งว่า ดูก่อน จุนทกะ เธอจงช่วยกันปูผ้าสังฆาฏิซ้อนกันเป็นสี่ชั้นให้เรา เราเหน็ดเหนื่อยนัก จักนอนพัก ท่านพระจุนทกะทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสีหไสยา โดยพระปรัศว์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ... (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 148)

ความหมายทางประติมานวิทยา เมื่อพิจารณาถึงพระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้ดูจะมีองค์ประกอบที่พิเศษไปกว่าพระพุทธไสยาสน์องค์อื่น ๆ ที่พบในพื้นที่ภาคอีสาน โดยเฉพาะการทำผ้าสังฆาฏิปูลาดรองรับพระองค์ พระเศียร และพระบาท ดังกล่าว พร้อมกันนั้นการสลักดวงดอกไม้

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

รอบพื้นหลังขององค์พระ ซึ่งการทำดอกไม้ร่วงนั้นมีความหมายที่สำคัญเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนต่าง ๆ คือหมายความถึงดอกไม้แห่งสวรรค์ หรือดอกมณฑารพ เป็นดอกไม้ทิพย์ ที่ร่วงโปรยปรายจากสรวงสวรรค์โดยการกระทำของเทพเทวดา ทิพยบุคคลทั้งหลาย โปรยปรายเพื่อแสดงการสักการบูชา และความชื่นชมโสมนัสต่อองค์สัมมาสัมพุทธเจ้า เช่นการเสด็จสู่ครรภ์พุทธมารดา วาระการประสูติ ตอนเสด็จออกบรรพชา หรือมหาภิเนษกรมณ์ ตอนตรัสรู้ ปฐมเทศนา การแสดงยมกปาฏิหาริย์ ตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และตอนปรินิพาน ดอกไม้สวรรค์เหล่านั้นจึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นฐานันดรดรสูงส่งของพระพุทธองค์ และแสดงความหมายในเหตุการณ์สำคัญ ๆ ซึ่งก็มีตอนที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพานด้วย ตามเนื้อความว่า "...สมัยนั้นไม้สาระคู่ เผล็ดดอกสะพรั่งนอกฤดูกาล ดอกไม้เหล่านั้นร่วงหล่นโปรยปรายยังพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชา แม้ดอกมณฑารพอันเป็นของทิพย์ก็ตกลงมาจากอากาศ ดอกมณฑารพเหล่านั้น ร่วงหล่นโปรยปรายลงมายังพระสรีระของพระตถาคต..." (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 151) เป็นข้อสนับสนุนได้ว่าพระพุทธไสยาสน์ภูปอองค์ล่างนั้นเป็นพุทธประวัติตอนปรินิพาน ซึ่งหากเป็นการมอนในพุทธกิจประจำวันก็จะไม่ปรากฏดอกไม้ทิพย์แห่งสรวงสวรรค์ดังกล่าวเหล่านั้น

ภาพที่ 4-29 พระพุทธไสยาสน์ภูปอ (องค์ที่สอง) วัดพระอินทร์ประทานพร บ้านโพนคำ ตำบลภูปอ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

องค์ที่สอง หรือภาพสลักที่อยู่สูงขึ้นไป ณ เพิงผาใกล้ยอดเขา เป็นรูปพระนอนสลัก ณ ใต้เพิงผาที่ยื่นออกมาราว 3.45 เมตร และสูงจากพื้น 2.65 เมตร สลักเป็นรูปองค์พระไสยาสน์ประทับบนตั่งเตียง โดยสลักหินที่รองรับใต้องค์พระให้เป็นแท่นขอบเหลี่ยมต่อด้วยขาหนึ่งคู่ ความยาวของภาพสลักนับจากประภาวลีเหนือเศียรพระจนถึงขอบเตียงปลายพระบาท 5.20 เมตร ส่วนกว้างสุด 1.50 เมตร (ภาพที่ 4-29)

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

รูปแบบทางศิลปกรรม องค์พระทอดพระองค์ยาวในท่านอนตะแคงข้างขวา แบบสีหไสยาสน์ พระเศียรหันสู่ทิศเหนือค่อนมาทางตะวันตกเพียงเล็กน้อย พระพักตร์หันสู่ทิศตะวันตก วงพระพักตร์รูปไข่ พระขนงเป็นเส้นโค้งยาวรับกับพระเนตร (หลับ) โต และพระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์แย้มเล็กน้อย พระปรางค์และพระหนุอิ่มเอิบ พระกรรณยาวได้สัดส่วน เม็ดพระเกศาเป็นรูปก้นหอยใหญ่ พระอุษณีษะนูนเป็นกรวยต่อด้วยพระเกตุมาลาเป็นเปลวสั้นสลักให้เห็นบาง ๆ พระเศียรหนุนบนพระกรซ้ายซึ่งมีพระเขนย (หมอน) รองรับ พระกรซ้ายวางพาดแนบพระวรกาย ซึ่งแสดงส่วนโค้งเว้าตามแบบลักษณะอุดมคติ แสดงการครองจีวรแบบห่มเฉียงแนบพระองค์ สลักร่องเป็นแนวสังฆาฏิพาดทับอยู่บนพระปฤษฎางค์ซ้าย ปลายสังฆาฏิหยักริ้วเล็กน้อย พระบาทซ้ายเกยพระบาทขวาแนบคู้เล็กน้อยไม่ซ้อนกันแนบสนิทในแนวฉากหรือเกือบตั้งฉากตามพุทธไสยาสน์ทั่วไป

ความหมายทางประติมานวิทยา รูปแบบลักษณะศิลปกรรมของภาพสลักพระนอนองค์สอง (องค์บนหรือองค์ที่อยู่ใกล้ยอดเขา) น่าจะสร้างขึ้นในสมัยหลัง เพื่อสืบทอดคตินิยมการสร้างพระพุทธไสยาสน์ สำหรับสักการบูชา ทั้งนี้อาจสร้างขึ้นตามแบบอย่างพุทธศิลปะแบบทวารวดีที่มีพระนอนองค์ที่อยู่ใกล้เขาเป็นต้นแบบ เป็นข้อสันนิษฐานเบื้องต้นประการหนึ่ง ทำให้พระพุทธไสยาสน์องค์นี้แสดงลักษณะความเรียบง่ายสง่างามแบบศิลปกรรมทวารดี แต่ลดความแข็ง หนัก (ในปริมาตรของประติมากรรม) ที่มีอยู่ในพุทธศิลปะทวารวดี โดยเพิ่มคุณลักษณะอันอ่อนช้อยบางเบาคล้ายเคลื่อนไหว เน้นพระพักตร์อย่างอุดมคติ (กรมศิลปากร, 2535) มากว่าที่เป็นลักษณะเสมือนจริง ภาพพระนอนองค์นี้อาจสร้างขึ้นในชั้นหลัง แต่จะเป็นยุคสมัยใดนั้นยังไม่สามารถกล่าวได้ในที่นี้

4.1.3 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน) ภูค่าว

ภาพที่ 4-30 พระนอนภูค่าว บ้านโคกทราย ตำบลสหัสขันธ์ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ลักษณะของภาพสลักเป็นแบบนูนสูงขึ้นมาจากแผ่นหินประมาณ 15 ซ.ม. อยู่ใต้เพิงหินที่ยื่นออกมา 2.50 เมตร เป็นเพิงช่วยปกป้องภาพสลักจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทั้งฝน แดด ลม ได้เป็นอย่างดี เบื้องล่างของภาพสลักเป็นแผ่นหินยาว ซึ่งถูกสกัดให้ดูเป็นแท่นสี่เหลี่ยมรองรับภาพ ทำให้ภาพสลักไม่ลอยและเมื่อมารองรับอยู่ใต้ภาพสลักซึ่งเป็นรูปพระนอน ก็ดูคล้ายเป็นเตียงรองรับองค์พระ ภาพสลักรูปพระนอนมีขนาดยาวนับจากปลายพระบาทถึงพระเศียร 2.09 เมตร ส่วนกว้างที่สุดนับจากช่วงกว้างบริเวณพระโสณี (ตะโพก) ถึงพระหัตถ์ ที่พาดทับอยู่ 54 ซ.ม. (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 63) (ภาพที่ 4- 30)

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระนอนภูค่าว

รูปแบบทางศิลปกรรม ลักษณะของภาพสลักแสดงภาพพระนอนในท่านอนตะแคงข้างซ้าย (กามโภคีไสยาสน์ เป็นท่านอนแบบบริโภคกาม ตามที่ได้อธิบายแล้ว) ไม่ใช่ตะแคงข้างขวาตามแบบที่เรียกว่าสีหไสยาสน์ (ท่านอนดุจดังพญาราชสีห์) อันเป็นท่านอนเฉพาะหรือท่านอนเมื่อคราวเสด็จปรินิพพานของพระพุทธเจ้าตามเนื้อความในมหาปรินิพานสูตร โดยพระเศียรหันไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระพักตร์ผินทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ แสดงการครองผ้าจีวรแบบห่มเฉียงแนบพระองค์ สลักลายเส้นให้เป็นริ้วอุตราสงค์ (จีวร-ผ้าห่มของสงฆ์) ริ้วชายอันตรวาสก (สบง-ผ้านุ่งของสงฆ์) และริ้วสังฆาฏิ (ผ้าพาดบ่าของสงฆ์) ซ้อนทับอยู่บนริ้วชายอุตราสงค์ พระพักตร์ค่อนข้างกลม รายละเอียดพระพักตร์ชัดเจน พระเกศาเรียบไม่มีขมวดพระเกศาหรือพระอุษณีษะ (ส่วนที่นูนขึ้นกลางศีรษะ เป็นสัญลักษณ์ของมหาบุรุษตาม) เช่นภาพพระพุทธเจ้าที่นิยมสร้างทั่วไป (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 64) และรูปวงกลมที่รองรับพระเศียรนั้นน่าจะเป็นหมอนรองมากกว่าประภามณฑล

ความหมายทางประติมานวิทยา ประติมากรรมสลักนูนรูปพระนอน ณ ที่นี้ สร้างแตกต่างจากแบบนิยมของพระพุทธรูปปางไสยาสน์ทั่วไป คือองค์พระไม่ได้นอนตะแคงข้างขวาแบบสีหไสยาตามที่ระบุไว้ในพระสูตร แต่กลับนอนตะแคงข้างซ้าย นักวิชาการสันนิษฐานว่าผู้สร้างมิได้คำนึงว่าการสร้างรูปพระนอนโดยตะแคงข้างขวาหรือซ้ายเป็นเรื่องสำคัญ แต่คำนึงถึงทิศทางหันพระเศียรให้อยู่ค่อนไปทางทิศเหนือ ซึ่งเป็นทิศที่พระพุทธองค์หันพระเศียรไปสู่เมื่อครั้งเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางหนึ่งนิยมสร้างเพื่อสื่อความหมายแทนสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่ (ดูใน สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 327) ที่พุทธศาสนิกชนควรบูชา หรือบางท่านก็สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นภาพพระพุทธสาวกองค์ใดองค์หนึ่งของพุทธองค์ หากเป็นเช่นนั้นพระพุทธสาวกที่ใกล้ชิดคอยอุปถากพระพุทธองค์แล้วก็น่าจะหมายถึงพระอานนท์ ซึ่งมีบทบาทมากในพุทธประวัติ แม้กระทั่งเหตุการณ์ต่าง ๆ ในมหาปรินิพานสูตร ก็มีการตรัสสรรเสริญพระอานนท์

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ความว่า

> ...พระอานนท์เข้าไปสู่วิหาร ยืนร้องไห้ ด้วยคิดว่าท่านยังเป็นเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา คือเป็นเพียงพระโสดาบัน ยังไม่บรรลุอรหัตผล) แต่พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงอนุเคราะห์ท่าน จักปรินิพานเสียแล้ว พระผู้มีพระภาคทราบตรัสเรียกให้เข้าเฝ้า แล้วตรัสปลอบว่าเป็นธรรมดาที่จะต้องพัดพราก จากของรักของชอบใจ จะปรารถนาให้สิ่งที่มีความทรุดโทรมเป็นธรรมดามิให้ทรุดโทรม ย่อมเป็นไปไม่ได้ แล้วตรัสสรรเสริญพระอานนท์ว่า **ตั้งเมตตาทางกาย วาจา ใจ ในพระองค์มาตลอดกาลนาน ได้ชื่อว่าทำบุญไว้แล้ว จงเริ่มตั้งความเพียรเถิด จะเป็นผู้สิ้นอาสวะโดยพลัน.**
>
> ครั้นแล้วตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา ตรัสสรรเสริญพระอานนท์ว่า **ภิกษุผู้อุปฐาก (รับใช้) พระพุทธเจ้าทั้งในอดีตและในอนาคต ก็อย่างยิ่งเพียงท่านพระอานนท์ . ทรงสรรเสริญว่าพระอานนท์เป็นบัณฑิต รู้กาลที่ควรจะจัดให้ใครเข้าเฝ้า และเป็นที่พอใจใคร่สดับธรรมของบริษัทสี่...** (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 327)

จากพุทธลักษณะของภาพสลักบนผาหินชิ้นนี้ เปรียบเทียบกับพุทธลักษณะของพระพุทธไสยาสน์ที่พบในแหล่งอื่น ๆ ของประเทศ สันนิษฐานว่าสร้างในวัฒนธรรมทวารวดี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 63) อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีความเห็นว่าพระนอนภูค่าวแห่งนี้อาจจะไม่ใช่พระพุทธไสยาสน์ แต่รูปแบบศิลปกรรมนั้นแสดงออกถึงความเป็นศิลปะแบบทวารวดี โดย ประการแรก องค์พระไม่ปรากฏอุษณีษะเหนือพระเศียร ซึ่งการที่พระนอนองค์นี้ไม่ได้สลักอุษณีษะตามลักษณะของมหาบุรุษที่สำคัญไม่ว่าในแบบแผนของศิลปะใด ๆ ที่เป็นข้อบ่งชี้สำคัญที่ทำให้รู้ว่าประติมากรรมนั้น ๆ เป็นรูปของพระพุทธเจ้าหรือไม่ รวมทั้งองค์พระไม่ปรากฏลักษณะของประภามณฑลที่ชัดเจนรอบพระเศียร ซึ่งประภามณฑลนี้ก็เป็นมหาบุรุษลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งด้วย และประการที่สอง การประทับนอนแบบตะแคงซ้ายไม่ใช่อิริยาบถของพระพุทธเจ้า ซึ่งในคัมภีร์ต่าง ๆ ล้วนกล่าวถึงอิริยาบถ หรือท่าการประทับนอนของพระพุทธเจ้าเป็นแบบสีหไสยาสน์ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการนอนในยามปกติธรรมดา หรือที่กล่าวอธิบายไว้ในตอน ปรินิพานก็ตาม และต่อประเด็นที่ต่างออกไปของนักวิชาการที่ว่าผู้สร้างหรือประดิษฐานพระพุทธรูปนั้นไม่ได้คำนึงถึงรายละเอียดว่าจะมีพระอุษณีษะ อิริยาบถการประทับนอนตะแคงด้านใดนั้น ก็ดูไม่สมเหตุที่ควร ถึงแม้ว่าการประดิษฐานพระพุทธรูปที่ผิดไปจากขนบในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานจะมีปรากฏเช่นกันดังพระพุทธรูปที่แสดงปางมารวิชัยด้วยพระหัตถ์ซ้ายจากภูพระ จังหวัดชัยภูมิ แต่ก็มีเช่นเดียวกันที่การไม่ทำอุษณีษะ และทำท่าประนมมือ เป็นรูปพุทธพระสาวกในประติมากรรมดินเผาศิลปะแบบหริภุญชัย โดยเจตนาจะแสดงให้เห็นว่าไม่ใช่รูปของพระพุทธเจ้า ในกรณีนี้อาจเทียบได้กับพระนอนภูค่าว ที่ไม่ทำทั้งอุษณีษะ และการนอนตะแคง

ข้างซ้าย ที่อาจมีเจตนาให้เป็นพระสงฆ์สาวกแทนที่จะเป็นองค์พระพุทธเจ้า

อนึ่ง การพบพระพุทธปฏิมาขนาดใหญ่สลักไว้ตามภูผาต่าง ๆ ในพื้นที่ภาคอีสาน อาจมีความเกี่ยวข้องกับการขยายตัวของชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ประกอบกับการพบหลักฐานด้านจารึกที่มีเนื้อความเกี่ยวกับการให้ความเคารพบูชาแก่พระอุปัชฌาย์จารย์ แสดงให้เห็นว่าพระเถระเจ้ามีบทบาทอย่างมากในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน (ดูข้อมูลด้านจารึกใน กรมศิลปากร, 2529 และรายละเอียดการวิเคราะห์ในหัวข้อระบบโครงสร้างหน้าที่ทางสังคม)

4.1.4 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน) วัดเชิงดอยเทพรัตน์

รูปแบบทางศิลปกรรม สถานที่ประดิษฐ์สถานองค์พระเป็นชะง่อนผา ที่เชิงเขาภูพาน โดยมีแผ่นหินปิดด้านบน และได้ทรุดตัวลงมาจนถึงระดับพระกรขวา ขนาดขององค์พระจากปลายพระเศียรถึงพระบาทประมาณ 2 เมตร องค์พระประทับในอิริยาบถไสยาสน์บนฐานรูปกลีบบัว โดยเอียงด้านขวา แบบสีหไสยาสน์ตามแนวลาดเอียงของชั้นหินที่เกิดจากการทรุดตัวด้านปลายพระบาทประมาณ 30 องศาทำให้ปลายพระบาทลาดลงต่ำกว่าพระเศียรพระวรกายท่อนบนบ่งว่าชำรุดแต่ยังคงบูรณะตามลักษณะเค้าโครงเดิม โดยการพอกปูนทับเสริมเข้าไปใหม่ ยกพระกรขวาขึ้นรับพระเศียร ตั้งพระกะโบระ (ข้อศอก) จรดพื้น พระพักตร์ถูกบูรณะใหม่ที่ไม่เหลือเค้าเดิมของพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดี ส่วนที่สมบูรณ์และคงรูปแบบพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดีนั้นน่าจะเป็นส่วนล่างตั้งแต่พระชงฆ์จนถึงพระบาท ที่ปูนใหม่กะเทาะออกเผยให้เห็นเนื้อหินดั้งเดิมแต่แรกสร้าง โดยพระบาทเป็นลักษณะแบบเสมือนจริง มีความอวบอูม นิ้วพระบาทกลมใหญ่ ฝ่าพระบาทเรียบไม่มีลวดลายใด ๆ (ภาพที่ 4- 31)

ภาพที่ 4-31 พระพุทธไสยาสน์วัดเชิงดอยเทพรัตน์ บ้านท่าม่วง ตำบลท่าม่วง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพระพุทธไสยาสน์ วัดเชิงดอยเทพรัตน์

ความหมายทางประติมานวิทยา ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธรูปองค์นี้ นอกจากจะมีความหมายในท่าประทับตามแบบสีหไสยาสน์ตอนปรินิพานแล้ว คือที่แท่นฐานสลักเป็นรูปกลีบบัวหงายเรียงรายอยู่ระหว่างองค์พระกับแท่นฐานรองรับเบื้องล่าง ซึ่งรูปแบบของกลีบบัวมีลักษณะเดียวกับกลีบบัวที่ประดับส่วนฐานของเสมาหินที่พบเห็นได้ทั่ว ๆ ในศิลปะทวารวดีอีสาน สำหรับดอกบัวถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อสื่อถึงความหมายถึงความบริสุทธิ์ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ และหลักพุทธธรรม เช่นในศิลปะโบราณของอินเดียก่อนที่จะมีการสร้างรูปพระพุทธเจ้าในลักษณะของบุคคล หรือบุคลาธิษฐานนั้น ก็ใช้สัญลักษณ์รูปดอกบัวแทนการประสูติที่บริสุทธิ์ หรือพุทธประวัติตอนประสูติ และการเปรียบเทียบกับการตรัสรู้หลักพุทธธรรมของพระพุทธเจ้าว่า แม้นพระองค์จะอยู่ในโลกที่ไม่บริสุทธิ์ คละเคล้าไปด้วยกิเลสตัณหาราคะต่าง ๆ พระพุทธองค์ก็ยังสามารถอยู่เหนือ หรือเอาชนะได้ เสมือนการแบ่งบานที่บริสุทธิ์เหนือโคลนตมของดอกบัว

การเชื่อมโยงสัญลักษณ์ของดอกบัวกับพระพุทธเจ้ามีปรากฏในโทณะสูตร พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 13 อังคุตตรนิกาย จตุกกบาท เนื้อความกล่าวถึงการสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับโทณพราหมณ์ โดยได้ถามพระพุทธองค์ว่าเป็นใคร พระพุทธองค์ทรงตอบว่าเป็นพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์ได้ละอาสวะต่าง ๆ ได้หมดแล้ว เปรียบกับดอกบัวที่โผล่พ้นน้ำ ความว่า

...อาสวะเหล่านั้นเราละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว กระทำให้เป็นดุจตาลยอดด้วน กระทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไป เป็นธรรมดา ดูก่อนพราหมณ์ เราก็ฉันนั้นเหมือนกัน เกิดในโลก เติบโตขึ้นในโลก อยู่ครอบงำโลก อันโลกมิได้แปดเปื้อน ดูก่อนพราหมณ์ท่านจงจำเราไว้ว่า เราเป็นพระพุทธเจ้า... (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 49-51)

ดังนั้นดอกบัวจึงเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญและถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์สื่อความหมายถึงความบริสุทธิ์ของการประสูติ และเปรียบถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธไสยาสน์วัดเชิงดอยเทพรัตน์ได้ประทับในอิริยาบถไสยาสน์เหนือฐานบัว ก็อาจจะเป็นการเชื่อมโยงให้เห็นการสื่อแทนความหมายดังกล่าว เพราะศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานมักจะพบการทำฐานรูปกลีบบัวด้วยเสมอ ทั้งฐานพระพุทธรูป ฐานพระพิมพ์บางแบบ ฐานเสมาหิน รวมทั้งการแสดงให้เห็นถึงการนมัสการพระพุทธเจ้าด้วยดอกบัวของบุคคลในพระพิมพ์บางแบบที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น (ดูรายละเอียดในหัวข้อพระพิมพ์)

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

4.2 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถนั่ง

4.2.1 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่ง อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท วัดพ่อตา

ภาพที่ 4-32 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระบาท วัดพ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่ง อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท

รูปแนวทางศิลปกรรม ตามที่ได้กล่าวแล้วว่าภูพระบาท ถูกใช้เป็นสถานที่พิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางคติความเชื่อ สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนมีการรับวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามา ด้วยการปรับเปลี่ยนสถานที่ทางธรรมชาติให้เป็นศาสนสถาน โดยการสร้างศาสนวัตถุ พุทธเจดีย์ โดยมีทั้งเสมาหินขนาดใหญ่ และพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในบริเวณต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชิ้นส่วนที่แตกหักชำรุด และถูกรวบรวมไว้ในสถานที่สองแห่งคือ บริเวณที่เรียกว่าวัดพ่อตา กับวัดลูกเขย พระพุทธรูปที่ทำการศึกษาวิเคราะห์นี้เป็นพระพุทธรูปศิลาทราย ประทับนั่งแสดงปางสมาธิ และปางมารวิชัย (ภาพที่ 3-32)

วัดลูกเขย

ความพิเศษหรือแตกต่างไปจากการแสดงปางของพระพุทธรูปที่พบบนภูพระบาทแห่งนี้ คือ การประทับนั่งสมาธิแบบไขว้ข้อพระบาท (ภาพที่ 4- 33) ซึ่งคล้ายกับว่าเป็นการประทับนั่งสมาธิอย่างหลวม ๆ แบบปรยังกสนะ ที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน โดย รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2552) กล่าวว่าเป็นรูปแบบเดียวกับพระพุทธรูปนาคปรกลอยองค์จากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดอุทัยมัคราม ตำบลหินดาด อำเภอห้วยแถลง

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

จังหวัดนครราชสีมา หรือพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางมารวิชัยศิลาสององค์ที่พบจากจังหวัดบุรีรัมย์เช่นเดียวกัน หนึ่งองค์จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และอีกองค์จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งพระพุทธรูปทั้งสององค์ดังกล่าวนี้มีความคล้ายคลึงกันมาก ทั้งพุทธลักษณะ อิริยาบถ การแสดงปาง และวัสดุ

ภาพที่ 4-33 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระบาท วัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

การแสดงปางสมาธิของพระพุทธรูปที่ภูพระบาทนี้ นิยมการแสดงให้เห็นฝ่าพระหัตถ์ด้านบน ประหนึ่งเป็นมุมมองจากด้านบน ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงควรจะแสดงให้เห็นแบบสันด้านข้างของพระหัตถ์หากมองพระพุทธรูปในมุมตรง ตามความเป็นจริงของลักษณะกายวิภาคก็จะเห็นได้ว่ามีความผิดเพี้ยนไปจากความน่าจะเป็น จึงดูเหมือนกับเป็นการบิดฝ่าพระหัตถ์หงายออก ซึ่งในประเด็นนี้น่าจะเป็นวิธีการนำเสนอของช่าง เพื่อต้องการแสดงให้เห็นฝ่าพระหัตถ์ เช่นเดียวกับฝ่าพระบาท ซึ่งอาจเป็นวิธีคิด การนำเสนอมุมมองที่ต้องการจะให้เห็นส่วนสำคัญ ๆ ขององค์พระ ลักษณะของแนวคิดดังกล่าวสามารถพบเห็นได้ทั่วไปในศิลปะทวารวดีอีสาน เช่นการทำพระบาทและพระหัตถ์ใหญ่ แบะออกอย่างมากในพระพุทธรูปประทับยืน หรือภาพบุคคล ทั้งที่เป็นมุมมองด้านหน้าตรง แต่กลับแสดงให้เห็นพระหัตถ์และพระบาทเสมือนเป็นด้านข้าง อย่างเช่นภาพสลักพุทธประวัติบนใบเสมาตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และยังรวมไปถึงการจัดองค์ประกอบของภาพเล่าเรื่องบนใบเสมา ที่เป็นการนำเสนอเนื้อหาของเรื่องให้มีความสมบูรณ์สำหรับสื่อความหมาย เช่น ใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนพิมพาพิลาป กล่าวคือ ด้วยพื้นที่อันจำกัดของใบเสมานั้น สามารถนำเสนอภาพรวมของเหตุการณ์ทั้งหมดในคราวเดียว คือตั้งแต่เหตุการณ์ในท้องพระโรง

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

รอบบริเวณ ถึงทหารยาม ตลอดจนประตูภายนอกพระราชวัง และหากวิเคราะห์ในรายละเอียดของบุคคลในภาพก็จะเห็นได้ถึงการบิดท่อนแขนของบุคคลด้านซ้ายของภาพ (พระนางพิมพายโสธรา) รวมทั้งบุคคลด้านขวา (พระเจ้าสุโทธน) จะเหยียดและบิดได้เกินกว่าความเป็นจริง ซึ่งวิธีคิด การแสดงออกเช่นนี้น่าจะเป็นการมุ่งนำเสนอความสมบูรณ์ครบถ้วนในสิ่งที่สำคัญ ๆ เช่นเดียวกับการนำเสนอภาพรวมรวมถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยรวม เป็นองค์ประกอบในตอนเดียวเพื่อให้มีความต่อเนื่องกัน ไม่ใช่การมุ่งนำเสนอรูปแบบความเสมือนจริงอย่างตาเห็นตามหลักทัศนียวิทยาในศิลปะแนว
สัจนิยม (Realistic Art) อย่างเดียวกับศิลปะพื้นบ้านบริสุทธิ์อย่างภาพเขียนแบบศิลปะนาอีฟ (Naïve Art) หรือแบบบรรพกาลนิยม (Primitivism)

ความหมายทางประติมานวิทยา สำหรับความหมายของการประทับนั่งปางสมาธิ กับการประทับนั่งปางมารวิชัยนั้น สามารถแยกกล่าวได้ดังนี้

ปางสมาธิ (ธยานมุทรา) พระพุทธรูปปางสมาธิ ดังที่กล่าวแล้วว่าการเชื่อมพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งแสดงปางสมาธิว่ามีความสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนใดนั้นต้องอาศัยองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาพิจารณาประกอบ เช่นบัลลังก์ เครื่องสูง ต้น โพธิ์ บุคคล เป็นต้น ซึ่งในพระพุทธรูปแบบประทับนั่งเดี่ยว ๆ ดังกล่าวก็ไม่มีองค์ประกอบเหล่านั้นที่พอจะเชื่อมโยงถึงความหมายต่าง ๆ ได้ แต่หากเป็นการแสดงพระหัตถ์ในปางมารวิชัยย่อมมีความหมายที่ชัดเจนถึงพุทธประวัติตอนมารผจญ ก็ย่อมไม่ต้องอาศัยองค์ประกอบใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องก็ได้ แสดงให้เห็นได้ว่าการแสดงปางสมาธิยังถูกนำไปใช้เป็นท่า หรือมุทรากลาง ๆ ในองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ อย่างเช่นพระพิมพ์ที่พบในแถบอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม แสดงเรื่องราวตอนยมกปาฏิหาริย์ การประทับนั่งปางสมาธิท่ามกลางบุคคลขนาบทั้งสองข้าง หรือประทับนั่งปางสมาธิบนขนดนาคปรกเป็นต้น ซึ่งจะเป็นพุทธประวัติตอนใดนั้นเราสามารถพิจารณาได้จากองค์ประกอบแวดล้อมต่าง ๆ เหล่านั้น นั่นก็หมายความว่า พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิ อาจเชื่อมโยงได้ถึงพุทธประวัติตอนอื่น ๆ ได้ด้วยเช่นเดียวกัน

สำหรับพระพุทธรูปขนาดใหญ่แบบสลักนูนไว้ตามเพิงผา และรวมถึงพระพุทธรูปลอยองค์ จะไม่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องนัก ฉะนั้นการพบพระพุทธรูปปางสมาธิที่ภูพระบาทโดยขาดองค์ประกอบแวดล้อมให้เชื่อมโยงถึงพุทธประวัติตอนใดนั้นเป็นการกล่าวได้ยาก แต่หากพิจารณาถึงความเหมาะสมในมิติของการสื่อความหมายกับเหล่าศรัทธาสาธุชนในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานแล้ว ตอน หรือเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติน่าจะเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดการประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นมา โดยที่ควรต้องผ่านการคัดสรรเอาสาระสำคัญอันเป็นที่เข้ากันดีพอควรในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน พระพุทธรูปปางสมาธิจึงน่าจะมี

ความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนตรัสรู้เป็นสำคัญ เพราะเป็นเหตุการณ์สำคัญก่อนการบรรลุถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเหตุการณ์หลังการตรัสรู้ของพระพุทธองค์มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก พระวินัยปิฎก เล่มที่ 4 มหาวรรค ตามเนื้อความที่กล่าวแล้วในพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งแสดงปางสมาธิ คือการพิจารณาถึงหลักพุทธธรรม โดยเฉพาะที่สำคัญคือเรื่อง **"ปฏิจจสมุปบาท"** (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 212)

ปางมารวิชัย (ภูมิสปรรศมุทรา) พระพุทธรูปปางมารวิชัยในศิลปะทวารวดีอีสานนั้นพบได้น้อยมาก ที่สำคัญคือพระพุทธรูปศิลาจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่และคงสภาพสมบูรณ์ที่สุด และที่พบบนภูพระบาทแห่งนี้แต่ก็มีสภาพที่ไม่สมบูรณ์ โดยเฉพาะพระเศียรที่ชำรุดหักหายไป ลักษณะโดยทั่วไปของการแสดงปางมารวิชัยนั้นเป็นการประทับนั่งมีปรากฏทั้งนั่งสมาธิราบและสมาธิเพชร (สำหรับพระพุทธรูปที่อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาทนี้แสดงอิริยาบถในแบบสมาธิราบ) ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาวางเหนือพระชานุขวาและใช้นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงดิน เป็นการสื่อหรืออธิบายความถึงเรื่องราวตอนที่กองทัพมารมาผจญ และพุทธองค์ได้ใช้พระหัตถ์ชี้ลงดินเรียกพระแม่ธรณีขึ้นมาเป็นพยานต่อการบำเพ็ญเพียรบารมีของพระองค์ในภพชาติต่าง ๆ ให้ถึงพร้อมก่อนการตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดังกล่าวแล้วในพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งลอยองค์แสดงปางมารวิชัยนั้น แสดงถึงเหตุการณ์ตอนที่พระพุทธองค์ทรงประทับเหนือบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ สาระสำคัญของความหมายที่เชื่อมโยงถึงหลักพุทธธรรมตอนนี้คือ การบำเพ็ญบารมี และการบริจาคทานของพระพุทธองค์ เพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันได้แก่ การบำเพ็ญบารมี 10 อุปบารมี 10 และปรมัตถบารมี 10 และการบริจาคมหาบริจาค 5 การบำเพ็ญญาตัตถจริยา โลกัตถจริยาและพุทธัตถจริยา ดังที่กล่าวแล้ว

4.2.2 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่ง ภูพระ ชัยภูมิ

ภูพระ เป็นภูเขาหินทรายเตี้ย ๆ มีเพิงหินรูปดอกเห็ด 2 เพิง ซึ่งมีภาพสลักนูนพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่ง เรียกกันว่าพระเจ้าตื้อ หรือพระเจ้าองค์ตื้อ (ภาพที่ 4- 34)

ภาพที่ 4-34 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระ (พระเจ้าองค์ตื้อ) ตำบลนาไก่เซา อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ

วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระ ชัยภูมิ

รูปแบบทางศิลปกรรม เพิงหินหรือหินทั้งสองนี้ตั้งอยู่เยื้องกัน เพิงนอกหรือเพิงหน้า ทางขวามือ สลักรูปพระพุทธรูปประทับนั่ง 7 องค์ รอบโคนหินตั้ง (ภาพที่ 4- 35) ในอิริยาบถประทับนั่งขัดสมาธิเพชร แสดงปางสมาธิ 5 องค์ และปางมารวิชัย 2 องค์คือ องค์ริมสุดและองค์เล็กที่สุด (หากหันหน้าเข้าหาเพิงหิน) แต่พระหัตถ์ที่ทอดพาดพระเพลาเพื่อแสดงปางดังกล่าวกลับเป็นพระหัตถ์ข้างซ้าย เช่นเดียวกับรูปสลักพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ เพิงหินแรก ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชรปางมารวิชัย (กลับด้าน) คือ พระหัตถ์ซ้ายวางพาดที่พระเพลาแทนที่จะเป็นพระหัตถ์ข้างขวาตามรูปแบบการแสดงปางตอนนี้ พระพุทธรูปปางมารวิชัยองค์ใหญ่นี้มีขนาดหน้าตักกว้างประมาณ 150 ซ.ม. สูงประมาณ 210 ซ.ม. บนพระเศียรมีรัศมีเป็นตุ่มเล็ก ๆ แสดงริ้วขอบสังฆาฏิเป็นแถบพาดผ่านพระอังสาซัดเจน โดยมีรูปแบบบางประการที่สัมพันธ์กับศิลปกรรมแบบเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 16 อย่างเช่นภาพสลักพระพุทธรูปบนใบเสมาจากบ้านหัวขัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

กล่าวคือลักษณะของพระเศียรและพระพักตร์ มีการทำกรอบพระพักตร์ตามแนวไรพระศก มีลายรูปประดำด้านล่างอุษณีษะ รวมทั้งพระรัศมีเป็นแบบกรวยครอบ การทำพระเนตรเบิกโพลง รวมทั้งการทำชายผ้าสังฆาฏิเป็นแผ่นใหญ่ปลายตัดอย่างในศิลปะเขมร ที่แตกต่างไปจากรูปแบบของศิลปะทวารวดี ลักษณะดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับรูปแบบของศิลปะเขมรแบบบาป

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

วน สมัยเมืองพระนคร เช่นเศียรพระพุทธรูปศิลปะเขมรองค์หนึ่งที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส และรูปแบบของพระพุทธรูปที่สลักบนทับหลังที่ปราสาทหินพิมาย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, หน้า 440-445)

ภาพที่ 4-35 พระพุทธรูปประทับนั่ง 7 องค์ รอบโคนหินตั้งภูพระ ตำบลนาไก่เซา อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ

นอกไปจากรูปแบบทางศิลปกรรมของพระพุทธรูปที่ปรากฏบนใบเสมาดังกล่าวแล้ว ยังมีการกำหนดอายุจากรูปแบบของตัวอักษรที่ปรากฏอยู่อีกด้านของเสมาหินแผ่นนี้ ซึ่งนักอ่านจารึกได้กำหนดอายุจากรูปแบบตัวอักษรไว้ที่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เช่นเดียวกัน โดยชะเอม แก้วคล้าย ได้สรุปเนื้อหาของจารึกนี้ว่า "เกี่ยวข้องกับพระศรีจันทราเทวี ซึ่งได้สร้างรูปพระอาจารย์ไศยชินะขึ้น ท่านเป็นนักบวชที่มีศีลาจารวัตรเป็นอย่างดี จึงเป็นที่นับถือเลื่อมใสของหมู่ชนเป็นอย่างมาก รวมถึงบรรดากษัตริย์ทั้งหลายและตัวผู้จารึกนี้ด้วย" (ชะเอม แก้วคล้าย, 2537, หน้า 92-95)

อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปจากภูพระ จังหวัดชัยภูมิ ก็มีลักษณะของความเป็นศิลปกรรมแบบท้องถิ่นอยู่ค่อนข้างมาก ทั้งลักษณะที่เป็นรายละเอียดของพระพักตร์ การแสดงปางมารวิชัยด้วยพระหัตถ์ข้างซ้าย ซึ่งเหตุการณ์ตอนนี้ในพุทธประวัติ ก็ได้อธิบายว่าพระพุทธองค์ทรงใช้พระหัตถ์ขวาชี้ลงที่แผ่นดิน พระหัตถ์ซ้ายวางไว้บนพระเพลา แสดงให้เห็นถึงการแสดงออกอย่างง่าย ๆ ที่ไม่ได้คำนึงแบบแผน หรือธรรมเนียมอะไรมากนัก อย่างเดียวกับแนวทางการแสดงออกในศิลปะพื้นบ้าน

ความหมายทางประติมานวิทยา เช่นเดียวกับพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งลอยองค์

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

แสดงปางมารวิชัย ที่ได้กล่าวถึงความหมายและความสำคัญของพุทธประวัติตอนมารผจญหรือมารวิชัยนี้ว่า สาระสำคัญของหลักพุทธธรรมตอนนี้คือ การบำเพ็ญบารมี และการบริจาคทานของพระพุทธองค์ เพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันได้แก่ การบำเพ็ญบารมี 10 อุปบารมี 10 และปรมัตถบารมี 10 และการบริจาคมหาบริจาค 5 การบำเพ็ญญาตัตถจริยา โลกัตถจริยา และพุทธัตถจริยา

การแสดงออกในทางศิลปกรรมของวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นจะไม่มีภาพของเหตุการณ์หรือลักษณะขององค์ประกอบแวดล้อมครบทุกส่วน เพียงการแสดงปางด้วยการเหยียดพระหัตถ์ขวาลงมาที่แผ่นดิน เรียกพระแม่ธรณีเป็นพยานก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าเป็นพุทธประวัติตอนมารวิชัย หรือการผจญมารและได้ชัยชนะเหนือมารของพระพุทธองค์เพื่อดำเนินพุทธกิจพิจารณาถึงหลักธรรมสำหรับการตรัสรู้อนุตระสัมมาสัมโพธิญาณต่อไป

พระพิมพ์

พระพิมพ์เป็นพุทธเจดีย์ ปูชนียวัตถุอีกประเภทหนึ่งที่พบได้มากในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำชี แถบเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม และเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ นอกไปจากนี้ยังพบเป็นบางส่วนที่เมืองไพร อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอพิมาย อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา อนึ่งได้มีการค้นพบแผ่นเงินดุนเป็นรูปพระพุทธรูป สถูป ธรรมจักร จากโบราณสถานอุ่มญาคู เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม บรรจุอยู่ในพาชนะดินเผา จำนวน 66 แผ่น พร้อมกับพระพิมพ์ดินเผาอีกหนึ่งองค์ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2517, หน้า 225-228) ซึ่งรูปแบบของแผ่นเงินดุนนั้นสามารถเทียบรูปแบบได้กับพระพิมพ์เช่นเดียวกัน

ในการศึกษาวิเคราะห์พุทธเจดีย์ประเภทพระพิมพ์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนี้จะใช้เพียงตัวอย่าง ของแต่ละกลุ่มเท่านั้น ไม่ได้จัดแบ่งตามแหล่งที่พบทั้งหมด แต่จะใช้เป็นลักษณะตัวแทนของกลุ่มที่มีรูปแบบเดียวกัน หรือใกล้เคียงกัน โดยให้ความสำคัญกับอิริยาบถการประทับการแสดงปางหรือมุทราและองค์ประกอบแวดล้อมเป็นหลัก ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง และพระพุทธรูปแบบประทับยืน ในอิริยาบถการประทับนั่งยังสามารถแบ่งย่อยออกได้เป็น พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิแบบไม่มีองค์ประกอบแวดล้อม กับพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิแบบที่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาเป็นส่วนประกอบ โดยการวิเคราะห์ประเด็นด้านรูปแบบทางศิลปกรรม ไล่เรียงและอภิปรายเป็นรายกลุ่ม รวมทั้งการเชื่อมโยงถึงความหมายทางประติมานวิทยาได้ดังต่อไปนี้

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

1. พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิแบบไม่มีองค์ประกอบแวดล้อม

1.1 พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิแบบเดี่ยว

แบบที่ 1 พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ภาพที่ 4- 36) และเมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม (ภาพที่ 4- 37)

ภาพที่ 4-36 (ซ้าย) พระพิมพ์ปางสมาธิเมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม
ภาพที่ 4-37 (ขวา) พระพิมพ์ปางสมาธิเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

รูปแบบทางศิลปกรรม พระพิมพ์ที่พบจากเมืองคันธารวิสัย และพระพิมพ์ที่พบที่เมืองฟ้าแดดสงยางเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเพชร ซึ่งทั้งสององค์มีรูปแบบโดยรวมร่วมกันคือ การประทับนั่งบนฐานรูปดอกบัว ครองจีวรแบบห่มเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว รอบพระวรกายและพระเศียรล้อมด้วยประภามณฑลรูปเปลวเพลิงล้อไปตามรูปนอกขององค์พระ จากช่วงพระชานุขึ้นไปยังพระอังสา และพระเศียร เป็นวงโค้งสามขยักต่อเนื่องกัน จึงทำให้รูปทรงโดยรวมของพระพิมพ์แบบนี้มีรูปทรงที่ล้อไปกับพระวรกายและประภามณฑลดังกล่าว

พุทธลักษณะของพระพิมพ์แบบนี้มีพระพักตร์ค่อนข้างมน พระเนตรโปนเหลือบลงต่ำ พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์เรียวเล็กได้รูป ขมวดพระเกศาเป็นเม็ดใหญ่ พระรัศมีนูนใหญ่ และทั้งหมดก็ดูกลมกลืนงดงามได้สัดส่วน

แบบที่สอง พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ภาพที่ 4- 37) พระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเพชร บนฐานรูปดอกบัว เป็นกลีบบัวคว่ำ-บัวหงาย ครองจีวรแบบเฉียง จีวรเรียบไม่มีริ้ว และมีการระบายสีจีวรด้วยสีแดงอย่างเครื่องปั้นดินเผาในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่นวัฒนธรรมบ้านเชียง พระพุทธรูปองค์แรกของแบบที่สอง (ภาพที่ 4-38) รอบพระวรกายมี

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University

ประภามณฑลล้อมรอบเป็นรูปเปลวเพลิง ล้อไปตามรูปนอกของพระวรกายเช่นเดียวกับแบบแรก เพียงแต่รูปนอกขององค์พระแบบที่สองนี้ไม่ได้ตัดขอบตามความเว้าโค้งของประภามณฑลรอบพระวรกาย จึงทำให้พระพิมพ์แบบที่สองทั้งสามองค์นี้อยู่ในทรงรูปไข่ (ภาพที่ 4-39 – 4-40)

ภาพที่ 4-38 (ซ้าย) พระพิมพ์ปางสมาธิ องค์ที่ 1 เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพที่ 4-39 (ซ้าย) พระพิมพ์ปางสมาธิ องค์ที่ 2 เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาพที่ 4-40 (ขวา) พระพิมพ์ปางสมาธิ องค์ที่ 3 เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

มหาวิทยาลัยบูรพา Burapha University